

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий педагогічний інститут імені В.О. Сухомлинського

Кафедра історії

«Допущений до захисту»
Завідувач кафедри Рижева Н. О.
(підпис)
« 13 » листопада 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему:
«Українська культура під час німецької окупації: доля бібліотек, музеїв та архівів»

Виконав: студент 6852м групи

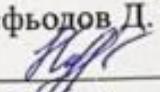
(підпис) Мошенська В. І.
(підпис)

Керівник роботи:
Доцент кафедри історії,
кандидат історичних наук, доцент
(підпис) Хрящевська Л.М.
(підпис)

Миколаїв – 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий педагогічний інститут ім. В.О. Сухомлинського

Кафедра історії
 Спеціальність 032 Історія та археологія
 Освітня програма Історія та археологія

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
 Гарант освітньої програми
 Нефьодов Д. В.
 (підпис)
 «15» вересня 2025 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Студенту Мошенській Валерії Ігорівни

1. Тема роботи: Українська культура під час німецької окупації: доля бібліотек, музеїв та архівів.

Керівник роботи: к.іст.н., доцент Хрящевська Л. М.

Затверджені наказом ректора №1383-УЧ від «26» листопада 2025 р.

2. Термін подання роботи: до 01.12.2025 р.

3. Вихідні дані по роботі: документальні збірники, матеріали архівів, публікації преси, фахова література, репозитарій університету.

4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):

Розділ 1. Українська культура перед окупацією.

Розділ 2. Доля культурних об'єктів під час німецької окупації.

Розділ 3. Відновлення та наслідки для української культури.

5. Перелік презентаційних матеріалів

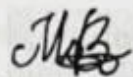
6. Дата видачі завдання: 20.09.2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

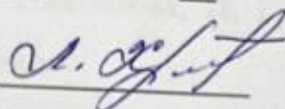
№	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір теми та ознайомлення керівника з планом кваліфікаційної роботи	Вересень 2024	Виконано

2	Визначення мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження	Жовтень 2024	Виконано
3	Складання плану, підбір і опрацювання списку використаних джерел	Листопад 2024	Виконано
4	Написання вступу. Розділ 1. Українська культура перед окупацією	Грудень 2024	Виконано
5	Розділ 2. Доля культурних об'єктів під час німецької окупації	Лютий 2025	Виконано
6	Розділ 3. Відновлення та наслідки для української культури Написання висновків, укладання списку використаних джерел та літератури. Оформлення магістерської роботи	Червень 2025	Виконано
7	Передача магістерської роботи рецензенту для рецензування	Вересень 2025	Виконано
8	Передача магістерської роботи науковому керівникові для написання відгуку	Жовтень 2025	Виконано
9	Попередній захист магістерської роботи	Листопад 2025	Виконано
10	Захист магістерської роботи	Грудень 2025	Виконано

Студент

Мошенська В. І.

Керівник роботи

Хрящевська Л. М.

Анотація

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному дослідженню стану та долі української культури в період німецької окупації (1941–1944 рр.), зокрема бібліотек, музеїв і архівів як ключових осередків збереження національної пам'яті. У роботі розкрито масштаби втрат української культурної спадщини внаслідок дій окупаційної влади Третього Рейху, проаналізовано політику нацистів щодо системного пограбування культурних цінностей, знищення архівних і бібліотечних фондів, руйнування музейних колекцій. Висвітлено діяльність спеціальних структур (зокрема Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга), механізми контролю та вивезення культурних матеріалів до Німеччини та союзних держав.

Окрему увагу приділено зусиллям українських працівників культури — музейників, архівістів, бібліотекарів — у збереженні національних скарбів, організації евакуації, приховуванні та документуванні втрат. У дослідженні показано, що попри масштабні руйнування, саме їхня самовіддана праця стала підґрунтям для післявоєнного відновлення культурного життя та формування нової системи охорони пам'яток. Проаналізовано процеси повоєнної реституції та сучасний стан вивчення проблеми в історіографії незалежної України. Робота ґрунтується на широкій джерельній базі: архівних документах, матеріалах журналу «Архіви України», працях українських дослідників (І. Дацків, Н. Кашеварова, С. Кот, Н. Платонова, П. Грімстед та ін.), а також електронних ресурсах державних архівів.

Результати дослідження мають значення для подальшого розвитку історіографії культурних втрат України, а також для практики сучасної політики охорони культурної спадщини, зокрема в умовах нових загроз, спричинених військовою агресією проти України.

Ключові слова: українська культура, німецька окупація, Друга світова війна, бібліотеки, архіви, музеї, культурні втрати, Оперативний штаб

Розенберга, евакуація фондів, реституція, культурна спадщина, історична пам'ять.

ABSTRACT

The qualification thesis offers a comprehensive analysis of the condition and fate of Ukrainian culture during the period of German occupation (1941–1944), focusing on libraries, museums, and archives as key institutions responsible for safeguarding national memory. The research examines the scale of cultural losses resulting from the policies of the Third Reich, including the systematic looting of cultural assets, destruction of archival and library collections, and devastation of museum holdings. Special attention is given to the activities of Nazi administrative and special units—particularly the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)—their mechanisms of control, and the organized removal of cultural materials to Germany and its allied states.

The study highlights the efforts of Ukrainian cultural workers—museum curators, archivists, and librarians—who attempted to protect national treasures through evacuation, concealment, and detailed documentation of losses. Despite the extensive devastation, their dedication laid the groundwork for the post-war restoration of cultural life and the development of new frameworks for heritage protection. The thesis also analyses the processes of post-war restitution and the evolution of the topic in the historiography of independent Ukraine.

The research is based on a broad source base, including archival materials, publications of the journal *Archives of Ukraine*, works of Ukrainian scholars (I. Datskiv, N. Kashevarova, S. Kot, N. Platonova, P. Grimsted, among others), as well as digital resources of state archives.

The results of the study contribute to further development of the historiography of Ukraine's cultural losses and offer practical relevance for contemporary heritage-protection policy, especially in the context of new threats arising from ongoing military aggression against Ukraine.

Keywords: Ukrainian culture, German occupation, Second World War, libraries, archives, museums, cultural losses, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, evacuation of collections, restitution, cultural heritage, historical memory.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ	8
ВСТУП	10
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ПЕРЕД ОКУПАЦІЄЮ	15
1.1. Бібліотеки та архіви: стан і роль у суспільстві	15
1.2. Музеї та культурні заклади: організаційна і культурна структура	28
РОЗДІЛ 2. ДОЛЯ КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	45
2.1. Політика окупантів щодо бібліотек, музеїв і архівів	45
2.2. Оцінка втрат і роль усної історії у збереженні пам'яті	54
РОЗДІЛ 3. ВІДНОВЛЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	62
3.1. Повоєнне відновлення бібліотек, музеїв і архівів	62
3.2. Вплив війни на сучасну культурну та наукову спадщину	78
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР - Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

АРСР - Автономна Радянська Соціалістична Республіка

ВУАН - Всеукраїнська академія наук

ВУКОПМІС- Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини

Головархів -Головне архівне управління при НКВС УРСР

ДАВО -Державний архів Вінницької області

ДАХО - Державний архів Херсонської області

Держлітфонд -Державний літературний фонд

КДБ- Комітет державної безпеки

КП(б)У - Комуністична партія (більшовиків) України

МВС -Міністерство внутрішніх справ

МКС -Міжнародний кримінальний суд

МОН - Міністерство освіти і науки України

НДК - Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів нацистів

НКВС -Народний комісаріат внутрішніх справ

НКО - Народний комісаріат освіти

НТШ -Наукове товариство імені Шевченка

ООН - Організація Об'єднаних Націй

ОРДЛО - Окремі райони Донецької та Луганської областей

ОУНБ -Обласна універсальна наукова бібліотека

РНК УРСР - Рада народних комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки

СБУ - Служба безпеки України

СМЕРШ - «Смерть шпигунам» (контррозвідувальна служба в системі НКВС СРСР)

СРСР - Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР - Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР -Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО України - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України - Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІА України - Центральний державний історичний архів України

ЦДІАК України - Центральний державний історичний архів України у Києві

ЦДІАЛ України - Центральний державний історичний архів України у Львові

ЦДАВО - Центральний державний архів вищих органів влади та управління

ЦДАМЛМ України - Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЮНЕСКО -Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Актуальність теми. Друга світова війна завдала нищівних втрат культурній спадщині України. У 1941–1944 рр. знищено й розграбовано бібліотеки, архіви та музеї; повоєнні оцінки фіксують десятки мільйонів утрачених одиниць зберігання. Безповоротні лакуни виникли як у великих наукових, так і в місцевих книгозбірнях; архівні комплекси втрачалися через бойові дії, підпали, евакуаційний хаос і цілеспрямовані вивезення. Музейні фонди стали об'єктом системного грабунку та руйнувань. Проблема має не лише матеріальний, а й ідеологічний вимір: нацистська політика трактувала бібліотеки, архіви й музеї як ядро національної пам'яті, тож їх знищення/привласнення було інструментом підризу інтелектуального потенціалу й ідентичності. Обидва тоталітарні режими діяли системно: СРСР організовував поспішні евакуації (з частковими втратами та розпорошенням), а окупаційна адміністрація Третього Рейху — планомірне вилучення та вивезення цінностей, часто доповнене нищенням під час відступу. Отже, доля культурних інституцій у роки окупації — це не лише трагічний епізод, а складова боротьби за національну пам'ять і підстава для сучасних практик реституції та захисту спадщини в умовах нових воєнних загроз.

Стан наукової розробки проблеми. Довго тема висвітлювалась фрагментарно й ідеологізовано: радянська історіографія акцентувала злочини нацистів, оминаючи власні втрати та трофейні практики. Від 1990-х, із відкриттям архівів, постали комплексні студії, однак низка аспектів лишається дискусійною, а синтетичних узагальнень небагато. Вагомим кроком стала дисертація І. Дацківа (2001), що окреслила масштаби втрат бібліотечних, архівних і музейних фондів. Подальші праці (передусім Н. Кашеварової) детально проаналізували механізми нацистського пограбування (зокрема діяльність штабу Розенберга) та еволюцію української історіографії. Знаковим є колективне видання «Бібліотеки Києва в період нацистської окупації» (2004),

яке поєднало дослідження й публікації документів. Тему архівів висвітлено у збірниках «Повернення культурного надбання України», студіях М. Дубика, узагальненнях І. Дацківа та В. Пархоменка (2019), а також у спеціальному випуску «Архівів України» (2005). Попри поступ, бракує праць, що інтегрують регіональні кейси та різні типи інституцій у єдину аналітичну рамку; недослідженими лишаються мікропрактики збереження фондів і повоєнні траєкторії повернення.

Мета і завдання дослідження. Мета кваліфікаційної роботи - комплексно проаналізувати становище та долю бібліотек, музеїв і архівів України в період нацистської окупації (1941–1944), з'ясувати масштаби/причини втрат, особливості окупаційної політики та практики збереження/нищення, а також наслідки для національної культури.

Для вирішення поставленої мети необхідно розв'язати наступні завдання:

1. Охарактеризувати передвоєнний стан і перші трансформації 1941 року.
2. Проаналізувати політику окупаційної влади щодо культурних установ.
3. Встановити масштаби та характер втрат української культурної спадщини.
4. Виявити зусилля українських працівників культури зі збереження національних цінностей.
5. Прослідкувати повоєнну долю переміщених культурних цінностей.

Об'єктом дослідження є функціонування й трансформації мережі бібліотек, музеїв та архівів в Україні у 1941–1944 рр. у контексті дії радянського та нацистського режимів.

Предмет дослідження — конкретні практики політики окупаційної влади щодо цих інституцій, динаміка збереження/втрат фондів і повоєнні траєкторії переміщених цінностей.

Методи дослідження. Методологія спирається на принципи історизму, об'єктивності та системності; використано структурно-системний підхід для аналізу культурної сфери як взаємопов'язаної цілісності. Застосовано

загальнонаукові методи (аналіз, синтез, класифікація, інтерпретація; кількісні оцінки втрат) та спеціальні історичні методи: хронологічний (з періодизацією 1941; 1942–1943; 1943–1944), історико-порівняльний (регіональні відмінності, пріоритети щодо типів цінностей), а також джерелознавчу критику (оцінка достовірності й ідеологічних нашарувань, зокрема у повоєнних звітах) і контент-аналіз періодики.

Джерельна база. Дослідження спирається на широку та різнопланову джерельну базу, що поєднує офіційні документи воєнного та повоєнного періоду, опубліковані збірники архівних матеріалів, наукові праці, довідкові видання, спогади очевидців і публікації періодики. Основу становлять матеріали, оприлюднені у фахових виданнях, зокрема у журналі «Архіви України», де вміщено документи рейхскомісаріату України, Оперативного штабу Розенберга, а також дані з обласних архівів Київщини, Волині, Дніпропетровщини, Харківщини, Тернопільщини та Вінниччини. Значну цінність мають опубліковані акти Надзвичайних державних комісій 1944–1945 рр., які фіксують масштаби втрат бібліотек, музеїв і архівів, а також свідчення про знищення культурних фондів.

До аналізу залучено документи радянських органів влади – постанови Народного комісаріату освіти та Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) про евакуацію культурних цінностей у 1941 р., звіти про хід їх виконання, а також матеріали Міністерства культури УРСР, де підбивалися підсумки відновлення установ після війни. Ці документи відображені в опублікованих збірниках та наукових коментарях, що висвітлюють механізми радянського контролю за процесами евакуації й реституції.

Використано також документальні збірники, серед яких – колективна праця «Бібліотеки Києва в період нацистської окупації» (2004), де вміщено накази, акти вилучення книжкових фондів і спогади очевидців, а також серія «Повернення культурного надбання України», що містить матеріали про долю музейних і архівних колекцій у роки війни та після неї.

Важливим джерелом стали мемуарні свідчення бібліотекарів, архівістів і музейних працівників, які описують умови роботи, спроби зберегти або приховати культурні цінності, а також окремі випадки примусової співпраці з окупаційною владою. Попри необхідність критичного аналізу, ці свідчення у поєднанні з офіційними документами поглиблюють розуміння процесів збереження культурної спадщини в екстремальних умовах війни.

Джерельну базу доповнюють періодичні видання воєнного часу — як окупаційні («Українське слово», «Львівські вісті»), так і радянські газети, що містять повідомлення про культурне життя, стан бібліотек і музеїв, а також ідеологічні оцінки подій. Попри цензурні обмеження, ці матеріали мають значний фактологічний потенціал і дозволяють відтворити контекст суспільного сприйняття культурних втрат в роки Другої світової війни.

Апробація результатів дослідження здійснена під час мого виступу на VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір» (22 травня 2025 р., м. Івано-Франківськ; організатори — Херсонський державний університет, Навчально-науковий педагогічний інститут імені В. О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Житомирський державний університет імені Івана Франка), на якій обговорено українську культуру під час німецької окупації: долю бібліотек, музеїв та архівів.

Результати дослідження також були презентовані мною на X Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах війни та післявоєнної відбудови» (Current Issues of Teaching Social and Humanitarian Disciplines in the Conditions of War and Post-War Reconstruction, 27–28 травня 2025 р., м. Суми; організатор — Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка), на якій обговорено організаційну і культурну структуру музеїв та культурних закладів.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями і складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (51).

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ПЕРЕД ОКУПАЦІЄЮ

1.1. Бібліотеки та архіви: стан і роль у суспільстві до окупації

Наприкінці 1930-х років в Українській РСР було розбудовано розгалужену систему бібліотек і архівів, які стали невід'ємною частиною культурної інфраструктури. Радянська влада приділяла значну увагу розвитку книгозбірень – від наукових до масових та сільських бібліотек – адже вони мали сприяти ліквідації неписьменності та поширенню соціалістичної культури. На основі націоналізації дореволюційних приватних і церковних зібрань у 1920–1930-х рр. були сформовані державні бібліотечні фонди. Зокрема, у Києві 1939 року постановою уряду створено Державну історичну бібліотеку УРСР, розміщену на території Києво-Печерської Лаври. Її фонди склали зібрання давніх видань і рукописів, зосереджених раніше у монастирських та музейних книгозбірнях. У перші місяці роботи бібліотеки брали участь випускники історичного факультету, було сформовано штат і затверджено «Положення про Державну історичну бібліотеку» (1939), що визначало завдання та структуру цієї установи. Таким чином, на порозі війни в столиці республіки функціонувала спеціалізована історична бібліотека, покликана зберігати національну історико-культурну спадщину. Загалом же, за роки радянської влади мережа бібліотек зросла у десятки разів. Для порівняння, ще 1913 року бібліотечний фонд на українських землях був незначним, а вже у післявоєнні десятиліття показники зросли багаторазово (наприклад, у 1957 р. в УРСР діяло понад 78 тис. бібліотек із фондом 257 млн томів – більше ніж у п'ять разів перевищивши дореволюційний фонд всієї Російської імперії). Хоча ці цифри стосуються повоєнного часу, вони відображають тенденцію масового створення бібліотек, закладену саме в 1920–1930-х роках. Таким чином, напередодні Другої світової війни Україна мала широку мережу публічних бібліотек, включно з сільськими

хатами-читальнями, районними бібліотеками та науковими книгозбірнями при вишах і наукових установах.

Не менш розгалуженою була й система архівних установ. Після революційних потрясінь 1917–1921 рр. нова влада розпочала формування єдиної державної архівної мережі з метою збереження документальної спадщини та контролю над нею. Вже у квітні 1921 р. постановою Наркомосу УСРР було створено Головне архівне управління (Головарх) при Наркомосвіти. Це поклало початок централізованому керівництву архівною справою: відтоді лише архівні органи мали право розпоряджатися долею документів (передавання, продаж, знищення чи вивезення за межі республіки). У 1923 р. Головарх реорганізували у Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК – найвищому органі влади УСРР. Укрцентрархів отримав повноваження загального керівництва всіма архівами України, впорядкування діловодства в установах та наукової класифікації документів. Протягом 1920-х років було закладено основи Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) УСРР – поняття, запроваджене постановою ВУЦВК від 16 грудня 1925 р., що мало гарантувати цілісність національного архівного фонду. Водночас уже тоді виявилися протиріччя: поряд із ЄДАФ формувався окремий партійний архівний фонд, підпорядкований компартії, що порушувало принцип єдності фондів. [5. с. 151]

Подальший розвиток архівної мережі відбувався у руслі адміністративно-територіальних змін. Постанова 1928 р. про архівні органи уточнила структуру системи: до складу Укрцентрархіву увійшли Центральний історичний архів у Києві, Центральний архів давніх актів та крайові історичні архіви у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові – як самостійні одиниці. На місцевому рівні діяли окружні архіви (окрархи), розділені на дві категорії; до першої віднесено архіви найбільших округ (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ тощо), які мали розширені повноваження. Після переходу 1932 р. до областей, мережу адаптували: створено обласні, міські та районні

державні архіви. Це було закріплено постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 20 червня 1932 р., яка визначила нову структуру архівної галузі відповідно до триступеневої системи управління. Згідно з цією реформою центральні та обласні історичні архіви проголошувалися науковими установами, відповідальними за зберігання і наукове опрацювання цінних документів. Були створені нові центральні архіви, зокрема Всеукраїнський центральний архів давніх актів (на базі Харківського центрального архіву) та Центральний фото-, кіноархів (1931) для аудіовізуальних матеріалів. Напередодні війни завершилася фактична централізація: у 1938 р. управління архівами на союзному рівні було передане Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Це ознаменувало остаточне включення архівної системи до структури тоталітарного контролю і позбавило Українську РСР будь-якої автономії в архівній сфері. Відбувалася і “більшовизація” кадрів: досвідчені дореволюційні фахівці, які стояли біля витоків українського архівництва, поступово замінювалися на політично лояльніших працівників із партійними переконаннями. Як відзначає дослідник І. Довжук, у цей період було остаточно одержавлено архівну справу й інтегровано її в систему управління суспільством тоталітарного режиму [15. с. 127]

Бібліотеки і архіви в довоєнному радянському суспільстві виконували двоїсту функцію – з одного боку, просвітницько-культурну, а з іншого – ідеологічно-пропагандистську. З розвитком мережі бібліотек зростав і їх вплив на культурне життя: бібліотеки ставали осередками освіти, самоосвіти і дозвілля громадян. У сільській місцевості хати-читальні та ізби-читальні були чи не єдиними доступними культурними установами, де проводилися читки газет, гуртки лікнепу, лекції тощо. В містах діяли великі публічні бібліотеки, наукові бібліотеки при університетах, а також спеціалізовані книгозбірні (наприклад, технічні, медичні). Вони забезпечували доступ до літератури широким верствам населення, що було важливою складовою політики “культурної революції” 1930-х років. Культурна роль цих закладів проявлялася і

в збереженні національної спадщини – у фондах бібліотек зберігалися стародруки, архівні рукописи, історичні книги. Приміром, у Львові ще з XIX ст. діяла унікальна бібліотека Оссолінських (Осолінеум), що мала багаті колекції рукописів і стародруків; 1940 р. вона була націоналізована радянською владою та включена до новоствореної Львівської філії Бібліотеки АН УРСР ім. Василя Стефаника. Таким чином, держава формально взяла на себе місію охорони й поповнення культурних цінностей, концентруючи їх у державних книгосховищах.

Водночас радянські бібліотеки та архіви стали інструментами політичної освіти і контролю над суспільством. В їх фондах запроваджувалася жорстка цензура: тисячі дореволюційних та зарубіжних видань було вилучено як “ідеологічно шкідливі” або заборонені до користування. В архівах запровадили систему секретності – документи, що не вписувалися в офіційну історичну концепцію, переносили до спеціальних закритих фондів (так званих “спецхранів”). Подібна практика існувала і в бібліотеках: там створювалися спецсховища для забороненої літератури, куди пересилали дореволюційні українські видання, праці “буржуазних” істориків, релігійну літературу тощо. У щойно приєднаних у 1939–1940 рр. західноукраїнських областях такі “ідеологічно шкідливі” книги масово вилучали з бібліотек. Повідомлялося, що на Львівщині після встановлення радянської влади більшість із наявних 1392 бібліотек у вересні 1939 р. було закрито через невідповідність їхнього фонду вимогам нової ідеології. Нерідко вилучені книги просто знищували або пускали на макулатуру; траплялися випадки, коли книжкові шафи польських бібліотек спалювали на опалення взимку 1939–1940 рр.. Натомість влада почала формувати нову бібліотечну мережу “соціалістичного зразка”: до кінця 1940 р. в кожному районі Західної України було відкрито державні бібліотеки, а у великих містах – обласні бібліотечні установи, з очищеними та оновленими фондами. Бібліотеки мали забезпечувати населення “правильною” літературою – марксистсько-ленінською класикою, творами радянських письменників,

підручниками, газетами з партійною пропагандою. Таким чином, вони виконували роль “агентів ідеології” на культурному фронті. [7. с. 27]

Архіви в цей період також слугували ідеологічним завданням. Офіційна історіографія, особливо після початку сталінської доби, вимагала підтвердження в архівних документах потрібних тез і водночас приховування компрометуючих фактів. Доступ дослідників до архівів був обмежений і регламентований – працювати з матеріалами дозволялося лише “надійним” радянським історикам, які висвітлювали минуле у потрібному ключі. Натомість певні документи використовувалися для пропаганди: наприклад, влаштовувалися виставки архівних матеріалів, присвячені революційній боротьбі, класовим ворогам тощо, аби утвердити в свідомості громадян офіційну версію історії. У роки масових сталінських репресій 1937–1938 рр. архіви стали джерелом інформації для каральних органів, а багато архівістів зазнали переслідувань. Деяких фахівців старої школи звинуватили в “націоналізмі” чи “шкідництві” і усунули від роботи, що було складовою політики очищення гуманітарної сфери від неблагонадійних елементів. На зміну їм прийшли кадри з чекістського середовища, які розглядали архіви передусім як складову державної безпеки. Попри це, в середині 1930-х архівна система УРСР продовжувала забезпечувати збереження величезного масиву історичних документів – від актів княжої доби до матеріалів індустріалізації. На 1941 р. українські архіви накопичили у своїх фондах мільйони справ, багато з яких мали виключну цінність для історії та культури.

Різні історичні центри України мали свої специфічні надбання в бібліотечно-архівній сфері, що склалися історично і розвивалися за радянської доби. Розглянемо декілька регіональних прикладів.

Столиця республіки від середини 1930-х років, Київ на передодні війни був головним осередком архівної справи та бібліотечної мережі УРСР. Тут зосереджувалися центральні архівні установи: Центральний архів давніх актів, Центральний архів Жовтневої революції, Центральний архів

кінофотофонодокументів ім. Г. Пшеничного та інші галузеві архіви. У Києві містилося і республіканське керівництво архівної системи (після перенесення столиці з Харкова у 1934 р. саме Київ став штаб-квартирою Укрцентрархіву, а з 1938 р. – архівного відділу НКВС УРСР). Київські архіви накопичили величезні фонди: від документів доби Російської імперії та Української революції до матеріалів перших п'ятирічок. Наприклад, Центральний архів давніх актів у Києві зберігав унікальні рукописні колекції XVI–XVIII ст., серед яких – грамоти гетьмана Б. Хмельницького, царські укази, старовинні метричні книги тощо. Для популяризації цих скарбів архівісти готували тематичні збірники документів, публікації, співпрацювали з істориками [4. с. 145]

Київ був і провідним бібліотечним центром. Окрім згаданої новоствореної Державної історичної бібліотеки, в місті діяла Бібліотека Всеукраїнської Академії Наук (нині Національна бібліотека України ім. В. Вернадського) – найбільша наукова книгозбірня республіки. На 1941 р. фонд бібліотеки АН УРСР перевищував 5 млн томів, включаючи рідкісні видання, колекції інкунабул, архіви видатних учених. Бібліотека АН, заснована ще 1918 р., стала справжнім науковим осередком, де працювали провідні українські вчені-бібліографи (О. Корнієвський, С. Павлов та ін.). Також у Києві функціонувала публічна міська бібліотека (колишня міська дума), кілька відомчих бібліотек, зокрема при Політехнічному інституті, при Інституті народної освіти (університеті). Всі вони підпорядковувалися методичному керівництву з боку Наркомату освіти. У довоєнні роки київські бібліотеки приділяли увагу краснзнавчій та історико-патріотичній роботі: проводили вечори, виставки до річниць возз'єднання України з Росією, випускали рекомендовані списки літератури тощо. Під час нацистської окупації Києва 1941–1943 рр. його бібліотечно-архівне багатство зазнало катастрофічних втрат, але до початку війни Київ був, без перебільшення, інтелектуальним і документальним “серцем” України.

У 1920-х – початку 1930-х років Харків був столицею УСРР, тому саме тут закладалися підвалини української архівної та бібліотечної справи в радянський період. У Харкові містився перший центр управління архівами (до 1934 р.), працювали Центральний історичний архів у Харкові та значні крайові архівні установи. Харківський центральний архів зберігав, зокрема, документи установ Слобідської України, Харківського намісництва, губернаторства, а також матеріали періоду Української Держави 1918 р. і УНР. На його базі 1930 р. планувалося організувати Всеукраїнський центральний архів (прообраз майбутнього держархіву вищих органів влади). 1932 року, після утворення областей, було створено Харківський обласний державний історичний архів, який продовжив діяльність попереднього центрального архіву. Він підпорядковувався безпосередньо Центральному архівному управлінню, а з 1938 р. – НКВС. Перед війною Харківський облархів налічував сотні фондів та десятки тисяч справ, у тому числі цінні комплекси документів з історії промисловості, кооперації, культурного будівництва 1920-х – 1930-х рр. [1. с. 130]

Харків був відомий і своїми бібліотеками. Головною з них була Харківська державна публічна бібліотека ім. В. Короленка – одна з найстаріших в Україні (заснована 1886 р.). У радянський час вона набула статусу державної наукової бібліотеки: її фонд швидко зростає і до кінця 1930-х років сягнув близько 1 млн томів. Бібліотека ім. Короленка виконувала роль методичного центру для бібліотек сходу України. Окрім неї, діяли бібліотеки при Харківському університеті, політехнічному та медичному інститутах, велика профспілкова бібліотека. У 1930-ті роки, в умовах масової русифікації адміністративного апарату, саме Харківська публічна бібліотека залишалася осередком української книжності – у ній зберігалося багато видань українською мовою, періодики доби українізації. Влада, втім, контролювала зміст фондів: вилучала “націоналістичну” літературу, твори репресованих авторів. Незважаючи на це, харківські книгозбірні підтримували інтелектуальне життя

міста, яке славилося своїми науковими кадрами і літературними традиціями. У переддень війни Харків залишався другим за значенням культурним центром республіки після Києва, а його архівні та бібліотечні установи були серед найкращих у країні. [10. с. 42]

Портове багатонаціональне місто на півдні України мало довгу історію бібліотечної справи і власні архівні ресурси. В Одесі з XIX ст. діяла міська публічна бібліотека (згодом Одеська державна публічна бібліотека ім. М. Горького). У 1930-х роках ця бібліотека була найбільшою на півдні України – на її полицях налічувалося понад 2 млн томів, включаючи унікальні видання французькою, німецькою, іншими мовами (що відображало космополітичний склад міста). Бібліотека ім. Горького мала розвинені зв'язки з читачами – у 1930-ті проводились літературні вечори, виставки книг класиків марксизму, діяли спеціальні “дні німецької літератури” чи “англійської книги” для популяризації передової іноземної культури (в дозволених межах). Крім того, в Одесі функціонувала система масових бібліотек: при клубах моряків, при фабриках, у навчальних закладах. Одеса, як велике місто, мала і спеціальні бібліотеки – наприклад, бібліотеку при Одеському університеті, яка славилася зібранням з історії й філології, бібліотеку при Медичному інституті тощо.

Архівна справа в Одесі зосереджувалася навколо Одеського обласного історичного архіву. Ця установа вела свою родовід ще від губернського архіву, офіційно реорганізованого в 1920-х роках у Одеський крайовий історичний архів. У фондах одеського архіву зберігалися документи управління Новоросійського краю, канцелярії генерал-губернатора, міської думи, судових установ дореволюційної доби. Значну частину становили матеріали про життя колоністів Півдня України (німецьких, болгарських та ін.), документи з історії Чорноморського флоту, торгівлі через одеський порт тощо. На 1940 р. Одеський держархів мав у своєму розпорядженні десятки тисяч справ, в тому числі цінні комплекси з історії міста. Крім державного архіву, важливі документальні збірки зберігалися в Одеському історико-краєзнавчому музеї. Зокрема, музей

володів колекціями документів і фотографій часів оборони Одеси в роки Першої світової війни та громадянської війни. Науковці зазначають, що ці фонди були належним чином впорядковані і анотовані. На основі документів Одеського історико-краєзнавчого музею складено довідники про склад колекцій періоду Другої світової війни. Хоч ті матеріали стосуються вже воєнного часу, факт їх збереження і каталогізації свідчив про серйозне ставлення працівників музею й архіву до документальної спадщини. Таким чином, Одеса перед війною була значним центром збереження історичних документів Півдня України, а її бібліотеки виконували і просвітницьку місію, і функцію культурного мосту між Україною та світом.

Ситуація у Львові та Західній Україні мала свою специфіку, адже до вересня 1939 р. цей регіон перебував поза межами УРСР і розвивався в іншому політичному контексті (у складі Польщі). Львів історично був багатий на бібліотеки та архіви: ще з австрійських часів тут діяв Центральний державний архів (Державний Архів м. Львова) та велика університетська бібліотека. Польська влада у міжвоєнний період утримувала воєводський архів у Львові, а також низку приватних і громадських бібліотек, серед яких особливо вирізнялися Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) та Оссолінеум. Бібліотека НТШ на 1939 р. нараховувала близько 300 тис. томів, у т. ч. безцінні українські рукописи й стародруки XIV–XVIII ст. Оссолінеум (бібліотека Оссолінських) мав у своїх фондах понад 200 тис. одиниць, включаючи унікальні рукописи, колекції карт, гравюр тощо. З приходом Червоної армії восени 1939 р. вся ця багата інфраструктура зазнала кардинальних змін: радянська влада провела націоналізацію і реорганізацію культурних установ. Як згадувалося, було закрито більшість дрібних бібліотек товариства “Просвіта” та інших організацій, натомість створено нові державні бібліотеки. У травні 1940 р. Раднарком УРСР ухвалив постанову про організацію обласних бібліотек у кожному центрі західних областей. У Львові на цій підставі відкрили обласну публічну бібліотеку, а також заснували Львівську філію Бібліотеки АН УРСР.

Остання була сформована шляхом об'єднання 84 націоналізованих бібліотек і колекцій міста і регіону. До її складу увійшли фонди Оссолінеуму, бібліотеки НТШ, Бібліотеки Народного Дому та інших збірок, що перетворило філію АН УРСР на одну з найбільших книгозбірень України (близько 2,5 млн томів на початок 1941 р.). Ця бібліотека, нині відома як Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, успадкувала багатовікові традиції львівських книгозбірень і стала хранительською багатств західноукраїнської писемної спадщини. [8. с. 79]

Щодо архівів, то після приєднання Західної України радянська влада інтегрувала їх у загальну систему УРСР. У 1940 р. було створено Державний архів Львівської області (на базі колишнього польського архіву у Львові) та обласні архіви в Станіславі (Івано-Франківськ), Дрогобичі, Луцьку, Рівному, Чернівцях, Ужгороді. Львівський державний обласний архів отримав статус центрального сховища документів з території Галичини. Його фонди склалися як зі старих актів австрійського і польського періодів (наприклад, архів гродських і земських судів, міські книги тощо), так і з архівів скасованих установ (магістрату, воєводської адміністрації). Крім того, у Львові вперше з'явився партійний архів (при облкомі КП(б)У) для зберігання документів КПЗУ, КП(б)У та радянських органів 1939–1941 рр. Важливо, що частину цінних документів західноукраїнського походження централізували до Києва: так, навесні 1941 р. до столичних архівів було передано окремі колекції львівських архівосховищ для убезпечення або використання в союзних установах. [17. с. 84]

На передодні німецького вторгнення архівна система в західних областях ще не встигла повністю стабілізуватися: не всі фонди були обліковані, не вистачало кваліфікованих кадрів, деякі документи залишалися розпорошеними. Проте зроблено було багато: створено структури, започатковано Єдиний державний архівний фонд і науково-інформаційні видання. Саме у Львові 1940 р. відкрили філію Археографічної комісії АН УРСР, яка мала займатися

публікацією західноукраїнських архівних матеріалів. Все це свідчило про розуміння владою значення документальної спадщини цього регіону, хоча, безперечно, і в ідеологічних цілях.

Вивчення стану бібліотек і архівів напередодні війни спирається на широкий комплекс джерел: офіційні документи, статистичні звіти, спогади сучасників, пізніші дослідження. Значну цінність мають архівні постанови та накази 1920–1930-х рр., що регулювали діяльність галузі (як-от згадані постанови РНК УСРР про бібліотеки 1939–1940 рр. чи постанови ВУЦВК про архіви 1925, 1932 рр.). З них видно, як держава планомірно будувала інституційну основу для бібліотечної та архівної справи. Інший пласт джерел – статистика: кількість установ, обсяги фондів, тиражі книжок. Так, за даними на початок 1941 р., мережа державних архівів УРСР налічувала 7 центральних архівів, 2 військово-історичних архіви, 23 обласні архівні установи та 21 їх філію, а також 746 районних і 65 міських архівів. Ці цифри (наведені І. Дацківим із посиланням на тодішню звітність) дають уявлення про розмах архівної мережі. [8. с. 53]

Бібліотечна статистика того часу теж вражає: за оцінками, на 1940 р. в УРСР діяли десятки тисяч масових бібліотек (приблизно по 1–2 на кожну сільраду та кілька у містах), не рахуючи шкільних бібліотек.

Особливу групу джерел становлять усні свідчення та зафіксовані спогади учасників подій. Цінну інформацію про стан культурних установ напередодні та на початку війни містять, наприклад, мемуари бібліотекарів і архівістів того часу. Так, співробітниця Державної історичної бібліотеки в Києві Ніна Селівачова залишила спогади про перші дні роботи бібліотеки восени 1939 р. та її долю у воєнний період. Вона згадує ентузіазм, з яким молодий колектив узявся за впорядкування фондів, і водночас – драматичні обставини евакуації бібліотеки в червні 1941 р., коли значну частину цінних книг так і не встигли врятувати. Подібні свідчення допомагають зрозуміти атмосферу, що панувала в бібліотечно-архівному середовищі напередодні окупації.

Значний масив усних джерел стосується вже воєнних подій, але опосередковано характеризує і довоєнний стан. Приміром, в Державному архіві Херсонської області зберігається колекція “усної історії” – інтерв’ю та спогади очевидців Другої світової, зібрані у 1980–1990-х рр. архівістами (фонд Р-2999 та ін.). Серед них є щоденники та листи остарбайтерів, що містять згадки про їх довоєнне життя, рівень освіти, читання тощо. Один з унікальних документів – щоденник херсонської дівчини Тетяни Набегової, примусово вивезеної до Німеччини, – описує її молодість у довоєнній Україні, а також переживання під час неволі. Цей щоденник, сповнений “живих” деталей побуту та настроїв, показує, зокрема, яке значення мали для тодішньої молоді книги і освіта: дівчина пише про пісні, які вони співали (згадує популярні кінофільми та книжки), про мрії продовжити навчання. Отже, навіть опосередковано такі джерела відображають роль культури і знань у житті покоління, що вступило у війну.

На передодні нацистської окупації бібліотеки та архіви в Україні перебували на піднесенні, але вже відчували на собі подих грозових воєнних подій. Загальний стан бібліотечно-архівної справи можна охарактеризувати як сформований і досить розвинений: держава створила широку інституційну мережу, накопичила величезні фонди документів і книг, підготувала кадри. Бібліотеки і архіви виконували важливу культурну місію – зберігали національну спадщину, просвіщали населення, сприяли розвитку освіти і науки. Водночас вони були втягнуті в орбіту ідеологічної боротьби: стали знаряддям пропаганди та контролю над інформацією. Адміністративно-правові реформи 1920–1930-х рр. централізували управління цією сферою, що з одного боку підвищило ефективність збереження фондів, а з іншого – підкорило культуру інтересам правлячої партії. [3. с. 140]

Регіональні особливості проявилися у тому, що в різних куточках України мережа бібліотек і архівів мала неоднаковий рівень розвитку. Столичний Київ та великий Харків накопичили найповніші фонди і мали кваліфіковані кадри;

південна Одеса та західний Львів з їх багатою історико-культурною спадщиною внесли свій внесок, хоча у випадку Львова радянська система лише почала там укорінюватися з 1939 р. У всіх цих містах бібліотеки і архіви були невід'ємною частиною суспільного життя – читальні зали відвідували студенти, науковці, службовці; в архівах працювали історики над своїми працями. Документи та спогади показують, що значення цих установ усвідомлювалося сучасниками. Недарма і радянська, і нацистська влада приділяли їм пильну увагу: вже з перших днів війни розпочалися евакуації та захоплення фондів. Це, однак, тема наступних розділів. З огляду ж на довоєнний період можна підсумувати, що бібліотеки та архіви постали на той час як важливий чинник культурного поступу й одночасно як об'єкт ідеологічного протистояння, від стану якого значною мірою залежала доля писемної пам'яті українського народу в буремні воєнні роки. [6. с. 63]

Отже, напередодні Другої світової війни в Українській РСР сформувалася розгалужена мережа бібліотек і архівів, які відігравали важливу роль у збереженні історико-культурної спадщини та забезпеченні наукових досліджень. Держава створила централізовану систему управління архівною справою, заснувала спеціалізовані бібліотеки та уніфікувала діловодство, що сприяло накопиченню значного документального фонду. Водночас культурно-просвітницькі функції цих установ поступово підпорядковувалися ідеологічним завданням радянської влади. Цензура, політичний контроль над фондами, знищення “неблагонадійних” видань і заміна кадрів на лояльних до режиму перетворили бібліотеки й архіви на інструмент пропаганди. Попри це, до 1941 року Україна мала одну з найрозвиненіших у СРСР систем збереження культурної спадщини, що поєднувала освітні, наукові й адміністративні функції. Саме ці установи стали носіями національної пам'яті та основою документального багатства, якому судилося зазнати тяжких випробувань у роки війни.

1.2. Музеї та культурні заклади: організаційна і культурна структура

У міжвоєнний період в Українській СРР сформувалася розгалужена мережа музеїв різного профілю. За два десятиліття після революції музейна справа пройшла шлях від поодиноких дореволюційних закладів до сотень державних музеїв. Якщо станом на 1925 р. в Україні діяло 54 музеї (16 з них успадковані з дореволюційних часів), то вже до 1927 р. їх кількість зросла до 65 (переважно за рахунок новостворених закладів). Динамічний розвиток продовжився протягом 1930-х років: до 1940 р. в Україні працювало близько 140 музеїв-історичних, історико-краєзнавчих, мистецьких, літературно-меморіальних. Така мережа включала музеї різних типів: загальноісторичні (державні історичні музеї республіканського чи обласного рівня), історико-краєзнавчі музеї в областях і округах, художні музеї (мистецькі галереї), а також цілу низку меморіальних музеїв видатних діячів культури і науки. Наприклад, у другій половині 1930-х років було відкрито літературно-меморіальні музеї Тараса Шевченка в Києві, Панаса Мирного в Полтаві, Михайла Коцюбинського у Вінниці та Чернігові, Володимира Короленка в Полтаві. Різноманіття типології музеїв відображало як культурні потреби суспільства, так і ідеологічні пріоритети держави.

Мережа історико-краєзнавчих музеїв стала основою музейної справи в регіонах. Такі музеї виникали в обласних і районних центрах, часто – на базі приватних або громадських колекцій, зусиллями місцевих краєзнавчих активістів. Вони поєднували експозиції з історії краю, природи, етнографії, а згодом і революційної боротьби. Значна частина нових музеїв 1920-х рр. створювалася «з нуля», проте використовувала фонди дореволюційних установ. Зокрема, Харківський історичний музей був заснований 1920 року як Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди на базі колекцій колишнього Міського музею мистецтв і старожитностей, що існував з 1880-х рр.. Згодом, у 1930 р., цей заклад було реорганізовано на більш централізованих засадах – він став

Українським державним історичним музеєм ім. Г. С. Сковороди (на той час головним історичним музеєм республіки). Подібні процеси відбувалися й в інших містах: дореволюційні колекції переходили у державну власність, на їх основі утворювалися нові радянські музеї. [15. с. 121]

Розвиток художніх музеїв та галерей також мав місце, хоча і дещо повільніше. У великих містах (Київ, Харків, Одеса) продовжили діяльність або відкрилися заново музеї образотворчого мистецтва – часто на базі приватних зібрань, націоналізованих владою. Наприклад, київські колекції подружжя Ханенків лягли в основу Державного музею мистецтв, хоча частина творів була вилучена та продана за кордон у 1920-х роках (це була складова кампанії з продажу культурних цінностей для отримання валюти). Таким чином, мистецькі музеї поповнювалися як шляхом націоналізації, так і завдяки цільовому придбання творів, оголошених «всенародним надбанням» відповідно до декретів 1921–1922 рр.. Окрім того, створювалися спеціалізовані музеї – наприклад, Музей революції (на початку 1930-х рр. діяв у Харкові) присвячувався подіям революції та громадянської війни, Антирелігійні музеї (музеї атеїзму) відкривалися в колишніх культових спорудах, демонструючи ідеологічно забарвлені експозиції.

Функції музеїв: освітні, наукові та ідеологічні. Первинно радянська влада розглядала музеї передусім як осередки культурно-освітньої роботи, доступні широким масам. У документах Наркомату освіти (Наркомосу) 1920-х рр. підкреслювалося, що музейна робота потрібна суспільству для «систематичного вивчення пам'яток історії» та масово-виховної роботи, формування почуття гордості трудящих за історичну спадщину. Музеї активно залучали відвідувачів до екскурсій, лекцій, тематичних виставок. Так, невеличкі міські й сільські музеї ставали осередками просвіти: місцеві мешканці дізнавалися про історію та природу рідного краю, отримували політико-ідеологічне виховання. Наприклад, у провінційному Ізюмі (Харківщина) міський історико-краєзнавчий музей, створений у 1920 р. археологом Миколою Сибільовим, швидко

перетворився на центр культурного життя: вже 1922 року в ньому побувало близько 6 тисяч осіб, а 1929 року – 40 тисяч. Це свідчить про великий суспільний інтерес та освітню роль музеїв навіть у невеликих містах. [4. с. 144]

Поступово радянські музеї розширили свої функції і як науково-дослідні установи. На початку 1930-х рр. влада поставила завдання надати провідним музеям статус наукових центрів, що здійснюють дослідження в галузі історії, археології, мистецтвознавства тощо. При найбільших музеях було відкрито аспірантуру для підготовки науковців-музеєзнавців. Саме музеї 1920-х рр. стали базою для значних наукових проектів: археологічні розкопки Ольвії та дослідження трипільської культури проводилися значною мірою силами Одеського і Миколаївського історико-археологічних музеїв; при Київському Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка діяла група з вивчення стародруків і палеографії; співробітники Чернігівського державного музею підготували науковий збірник з історії Чернігівщини для Академії Наук. Отже, музейні працівники робили вагомий внесок у розвиток історичної науки, публікували каталоги, наукові записки, проводили конференції. З іншого боку, ця наукова робота сприяла поповненню фондів музеїв – результатом експедицій ставали нові експонати (археологічні знахідки, етнографічні предмети, нумізматичні колекції тощо). Такий симбіоз наукової і фондової діяльності був особливо характерним для 1920-х рр., коли ентузіазм інтелігенції поєднався з підтримкою держави у справі «музейного будівництва».

Водночас музеї виконували й ідеологічно-пропагандистські функції. Радянська влада усвідомлювала вплив музеїв на формування історичної пам'яті населення. Тому експозиції поступово наповнювалися матеріалами, що відповідали офіційній ідеології: висвітлення класової боротьби, досягнень соціалістичного будівництва, героїки Громадянської війни. У кожному краєзнавчому музеї 1930-х рр. було секцію або зал, присвячений встановленню радянської влади на місцях, діяльності більшовицької партії, успіхам індустріалізації та колективізації. Наприклад, Роменський окружний музей на

Сумщині вже у 1930 р. мав відділи природи, продуктивних сил і революційної боротьби краю. Музеї ставали своєрідними «візитівками» нової влади: через експозиції про новобудови (Дніпрогес, промислові гіганти), про видатних більшовиків-уродженців краю, про викриття «класових ворогів» формувалася лояльність населення до режиму. Таким чином, освітня, наукова та ідеологічна складові музейної діяльності тісно перепліталися, роблячи музеї ключовими закладами культури того часу. [2. с. 137]

У 1920-х роках музеї України підпорядковувалися головно Народному комісаріату освіти УСРР (Наркомос). В структурі Наркомосу діяв музейний відділ (спільно з архівно-бібліотечною секцією або як частина відділу позашкільної освіти), що здійснював методичне керівництво і розподіл ресурсів. Вже 1919 року Наркомос створив Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) при відділі мистецтв, який опікувався збереженням музейних цінностей та пам'яток старовини. Цей орган намагався централізувати облік та захист культурних скарбів: усі значні приватні колекції, старовинні бібліотеки, церковні реліквії проголошувалися державним надбанням і підлягали передачі до музеїв або фондів Наркомосу. Відповідно до декрету РНК УСРР від 11 березня 1921 р., «значні збірки старовини, що мають цінність для музеїв, оголошуються всенародним надбанням», а декрет від 1922 р. забороняв вивіз за кордон будь-яких пам'яток історико-культурного значення. Таким шляхом державна влада одержала юридичні важелі для націоналізації музейних колекцій. Практично це означало, що колишні міські, єпархіальні, університетські музеї та бібліотеки переходили під контроль держави. Наприклад, Київський міський музей старожитностей і мистецтв (заснований ще 1899 р., нині Національний художній музей) у 1919–1920 рр. був реорганізований у Перший державний музей, підпорядкований Наркомосу; до нього передавалися конфісковані приватні зібрання (колекції Ханенків, Тананаєвих та ін.). Аналогічно, Одеський міський

музей старожитностей (Археологічний музей) та ряд інших установ були формально націоналізовані і включені до мережі держзакладів. [5. с. 152]

Організаційна вертикаль в музейній сфері вибудовувалась за принципом централізації і багаторівневості. На загальнодержавному рівні (рівень УСРР) політику визначав Наркомос та його музейний відділ. На місцях (в губерніях, округах, з 1932 р. – областях) функції управління виконували відділи народної освіти (в 1920-х рр. – Губнаросвіти, Окрнаросвіти, пізніше облвідділи освіти), які мали інспекторів або секції по музеях. Великі республіканські музеї (наприклад, історичні музеї в Києві та Харкові, Державний центральний музей у столиці) фінансувалися безпосередньо з республіканського бюджету і вважалися центральними науково-культурними установами. Натомість десятки менших музеїв отримували фінансування з місцевих бюджетів та дотацій Наркомосу. Формально вся музейна мережа входила до системи народної освіти; музейні працівники мали статус просвітян (педагогів) або наукових співробітників – проте єдиних кваліфікаційних вимог спочатку не існувало.

Важливу роль у координації роботи музеїв відігравала Всеукраїнська академія наук (ВУАН) та створені при ній комісії. З 1925 р. при ВУАН діяв Український комітет краєзнавства на чолі з академіком М. Грушевським, який, серед іншого, опікувався і питаннями музеїв та охорони пам'яток (видавав журнал «Краєзнавство»). При Академії наук існували і профільні комісії – наприклад, Археологічна комісія (пізніше Всеукраїнський археологічний комітет, ВУАК), що керувала археологічними дослідженнями та музеями археологічного профілю. Ці наукові центри не мали прямої адміністративної влади над музеями, але надавали методичну допомогу, розробляли концепції музейної роботи, проводили з'їзди музейників. Таким чином, склалася подвійна модель управління: адміністративно музеї підпорядковувалися Наркомосу та його місцевим органам, а науково-методичне керівництво здійснювали академічні установи та центральні музеї. [8. с. 103]

У другій половині 1930-х років, зі зміною суспільно-політичного клімату, відбулися певні корективи в управлінні культурною сферою. Зокрема, 1936 року замість ліквідованого Наркомосу УСРР було створено окремі народні комісаріати – освіти, вищої освіти, а також Народний комісаріат просвіти (культури), до відання якого перейшли музеї та інші заклади культури. Одночасно архівну справу було вилучено з системи освіти і передано НКВС (1938), проте музеї залишилися у підпорядкуванні культурно-освітніх органів. Це означало посилення контролю над їх діяльністю з боку держави та партійного апарату, але формально структура управління не дуже змінилася: музеї надалі фінансувалися державою, їх діяльність регламентувалася наказами та інструкціями центру.

Кожен із провідних регіональних центрів України в міжвоєнний час мав свої особливості розвитку музейної справи, зумовлені історичним контекстом та культурною спадщиною того міста.[3. с. 142]

Столиця (з 1934 р.) і найбільше місто республіки, Київ успадкував від дореволюційної доби значні музейні збірки, які стали основою для нових радянських музеїв. У 1920-ті роки на теренах Києво-Печерської Лаври було створено унікальний музейний комплекс – Всеукраїнське музейне містечко (1926–1934), що об'єднував кілька музеїв і заповідник на території лаврського монастиря. До його складу входили, зокрема, Музей культів та побуту (антирелігійний музей з відділами історії релігії, церковного мистецтва тощо), Музей староукраїнської будівельної техніки, Музей української старовини, Театральний музей при ВУАН та інші заклади. Всеукраїнський музейний городок фактично перетворив лаврську територію на державний історико-культурний заповідник, підпорядкований безпосередньо уряду УСРР. Цей комплекс відіграв роль науково-методичного центру: тут працювали відомі вчені (Д. Щербаківський, П. Курінний та ін.), проводилися виставки, конференції, реставраційні роботи. Окрім лаврського комплексу, у Києві діяли Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка (створений у 1920-х роках на

базі Музею старожитностей і мистецтв та інших зібрань), Музей революції (присвячений революційним подіям), Державний музей мистецтв (на основі колекції Ханенків). На кінець 1930-х у Києві сформувалася мережа з десятка музеїв, серед яких – і нові меморіальні заклади (літературний музей-квартира Т. Шевченка відкрився 1928 р., став підрозділом історичного музею). Таким чином, Київ характеризувався концентрацією головних музейних установ республіки, що визначали політику в галузі. Саме тут випрацьовувалися стандарти експозиційної роботи, методики обліку і збереження фондів, які потім запроваджувалися по всій УРСР.

У 1920-х роках Харків був столицею УСРР, і це зумовило пріоритетну увагу влади до розвитку музеїв у місті. Як вже згадувалося, Харківський музей Слобідської України ім. Сковороди став одним із провідних історичних музеїв країни, маючи багаті колекції (понад 15 тис. експонатів уже в 1920-х рр.). Він мав добре розвинену структуру відділів (історичний, етнографічний, археологічний, художній тощо) та виконував функції центрального науково-краєзнавчого осередку східної України. Крім нього, у Харкові діяли: Художній музей (колишній міський музей образотворчих мистецтв, збагатився націоналізованими приватними картинами), Музей природи (при Харківському університеті), Музей революції. Унікальною установою був Центральний пролетарський музей ім. Артема (Ф. Сергєєва) - створений на початку 1930-х рр. музей, що експонував досягнення радянської доби та історію революційної боротьби на Донбасі і в Україні в цілому. Таким чином, музейна мережа Харкова поєднувала класичні напрямки (історія, мистецтво, природа) із новими, суто радянськими (пролетарська культура, революція). Після перенесення столиці до Києва (1934) центральні функції частково перейшли до київських музеїв, але Харків продовжував відігравати роль крупного регіонального центру. В роки перед війною харківські музеї, як і інші, готувалися до евакуації колекцій на випадок воєнної загрози – збереглися документи про склад фондів та плани вивезення експонатів. Це говорить про високий ступінь

організованості музейної справи та усвідомлення цінності зібраних скарбів. [6. с. 38]

Одеса мала давні музейні традиції ще з імперських часів (тут діяв з 1825 р. Музей старожитностей Одеського товариства історії і старожитностей – один з найстаріших археологічних музеїв країни). У 1920–30-х рр. на базі старих колекцій сформовано кілька закладів: Одеський державний історико-краєзнавчий музей, Одеський археологічний музей (під егідою Академії наук), Одеський художній музей. Історико-краєзнавчий музей офіційно відкрився пізніше – у 1956 р., але його фонди сформувалися саме в довоєнний час шляхом об'єднання кількох раніше існуючих збірок. Зокрема, напередодні війни в Одесі діяли: міський Музей Старої Одеси, Музей Степової України, музей Одеського товариства історії та старожитностей – їх колекції згодом увійшли до єдиного міського історичного музею. Одеський археологічний музей під проводом академіка Б.Фармаковського у 1930-х рр. проводив активні розкопки античних пам'яток Північного Причорномор'я, результатом чого стало збагачення колекції античних старожитностей. Одеса також славилася природничим музеєм (заснованим ще в ХІХ ст. при університеті) та наявністю розвиненої мережі бібліотек і архівів, з якими музеї співпрацювали. Загалом Одеський регіон вирізнявся концентрованими пам'ятками античної та середньовічної історії, тому музейники зосереджувалися на їх збереженні та вивченні. Перед війною одеські музеї, як і інші, підготували плани евакуації експонатів; на жаль, частину найцінніших колекцій (наприклад, скіфське золото, стародруки) вивезти не встигли і вони були захоплені нацистами у 1941 р.. Це стало трагічним випробуванням для одеських закладів культури. [2. с. 136]

Запорізький край до революції не мав великих музейних осередків, але радянська влада приділила увагу створенню музею, зважаючи на багату козацьку історію цього регіону та новітні промислові проекти (Дніпрогес). Запорізький краєзнавчий музей був заснований 1921 року з ініціативи відомого

краєзнавця та археолога Якова Новицького, який став його першим директором. Перші експозиції відкрилися вже 1923 року у старій будівлі Олександрівська, і музей швидко став центром збереження місцевих старожитностей (перші експонати були з приватної колекції Я. Новицького). Після смерті Новицького (1931) музей на деякий час занепав, але того ж 1931 р. його об'єднали з новоствореним Музеєм історії Дніпрогесу – так відобразилася політика включення до краєзнавчого наративу теми індустріалізації. Об'єднаний музей очолив інженер Михайло Філянський; заклад отримав нове дихання і до кінця 1930-х рр. здобув статус обласного (після утворення Запорізької області в 1939). Музей містив у своїй структурі розділи з природи, історії козацтва, етнографії, а також окрему експозицію, присвячену будівництву Дніпровської ГЕС – символу радянського прогресу. Ця інтеграція відобразила подвійний характер запорізької ідентичності: з одного боку, козацька спадщина (Хортиця, доба Січі), з іншого – нова соціалістична модерність (промислові гіганти). За роки до війни фонди музею зросли до десятків тисяч одиниць, але під час бойових дій 1941–1943 рр. майже вся довоєнна колекція була втрачена – збереглися лише дві старовинні гармати XVIII ст.. Це одна з наймасштабніших втрат музейних фондів в Україні, що сталася у вирі Другої світової війни. Після війни Запорізький краєзнавчий музей довелося відроджувати фактично заново.

Ситуація у Львові та Західній Україні загалом відрізнялася, оскільки до вересня 1939 року цей регіон не входив до УРСР і перебував у складі Польщі. Львів на той час був значним культурним центром із розвинутою мережею польських, українських та приватних музеїв. На момент приєднання Західної України до СРСР у місті діяло близько 25 музеїв, серед них такі відомі установи, як Національний музей ім. короля Яна III (історично-мистецький музей, заснований 1908 р. митрополитом А. Шептицьким), Міський промисловий музей, Музей НТШ (Наукового товариства ім. Шевченка), Військово-історичний музей, музеї при релігійних установах та ін. Радянська влада, встановившись у Львові наприкінці 1939 р., провела докорінну

реорганізацію музейної сфери. Більшість «буржуазних» та приватних музеїв були ліквідовані або об'єднані в нові державні структури. Уже 1940 року зі ~25 львівських музеїв залишилося лише 6, інші були офіційно розформовані. Наприклад, було ліквідовано музей Наукового товариства ім. Шевченка, музеї релігійних організацій, приватні збірки. Натомість радянська влада створила Львівський державний історичний музей, куди передали частину колекцій знищених установ. До фондів нового історичного музею влилися безцінні пам'ятки: археологічна колекція і стародруки з Національного музею, зброя, прапори та живопис з військового музею, портрети та рукописи зі Ставропігійського інституту, нумізматики і меблі з музею князів Любомирських тощо. Одночасно деякі львівські музеї мистецького профілю (Галерея мистецтв, Музей етнографії) були перетворені на державні і продовжили роботу під наглядом радянських органів. Таким чином, у Львові відбулася радянська музейна мережа: замість багатьох самостійних інституцій польського і українського громадянського суспільства залишено кілька великих державних музеїв. Цей процес супроводжувався вилученням експонатів, перерозподілом колекцій та кадровими чистками. За короткий радянський період 1939–1941 рр. моделі взаємодії музею і суспільства у Львові кардинально змінилися – як відзначають дослідники, ліквідація українських музеїв та втрата численних оригінальних пам'яток завдала непоправної шкоди історичній спадщині Галичини. [10. с. 43]

Професійна робота з музейними фондами (збирання, облік, зберігання експонатів) у 1920–30-х рр. переживала становлення. На початку 1920-х багато музеїв формувалися «стихійно» – їх колекції були еклектичними, надходили з різних джерел (передачі від органів влади конфіскованих цінностей, пожертви місцевих жителів, результати експедицій). Поступово встановлювалися правила обліку: введено інвентарні книги, систематизацію фондів за розділами, створювалися наукові описи найбільш цінних колекцій. Активний обмін експонатами між музеями теж мав місце – для формування цілісних колекцій,

речі певної тематики могли передаватися до профільних музеїв. Наприклад, знайдені археологами Київського музею матеріали з розкопок Ольвії передавалися до Одеського археологічного музею, а зразки народного мистецтва з експедицій на Полтавщині – до Музею українського мистецтва у Києві.

Особлива увага приділялася охороні фондів. І хоча технічні умови зберігання часто лишали бажати кращого (брак спеціальних сховищ, архівних коробок, сигналізації тощо), музеї робили все можливе для збереження реліквій. В 1930-х рр. у великих музеях почали створювати спецфонди – окремі колекції обмеженого доступу, де зберігалися найбільш цінні або ідеологічно «небажані» предмети (наприклад, дореволюційні нагороди, царські портрети, церковні коштовності). Частину таких предметів влада залучала для обміну або продажу за кордон, інші лишалися у запасниках до «кращих часів». Напередодні війни постало питання про евакуацію фондів: у 1940–1941 рр. укладалися списки найцінніших музейних об'єктів, придатних до вивезення вглиб СРСР у разі воєнної загрози. На жаль, масштабність бойових дій 1941 р. і стрімка окупація не дозволили здійснити повну евакуацію – лише частина колекцій була врятована, решта ж постраждала від грабунку та руйнувань. [16. с. 97]

Експозиційна діяльність у міжвоєнний період зазнала істотних змін. У 1920-х рр. експозиції будувалися за науково-краєзнавчим принципом: прагнули показати всебічну історію та природу краю. Наприклад, типовий історико-краєзнавчий музей тієї доби мав розділи «природа», «давня історія», «етнографія», «новітня історія», де поряд із археологічними артефактами могли експонуватися народні костюми або діорами про революційні події. Такий підхід забезпечував цілісне уявлення про край, хоча в науковому сенсі іноді змішував різнорідні матеріали. У 1930-х рр. під впливом марксистсько-ленінської методології акцент в експозиціях змістився на тематико-хронологічний принцип та ідеологічну виразність. Музейники спільно з партійними кураторами розробляли нові тематичні плани: більше

місця відводилося темам класової боротьби, соціалістичних перетворень, героїзації пролетаріату. Експозиції очистили від «буржуазно-націоналістичних» акцентів – наприклад, у 1930-х рр. з музеїв вилучалися або переміщувалися у фонди деякі експонати доби УНР чи козаччини, що не вписувалися в радянський історичний канон. Натомість додавалися стенди про успіхи п'ятирічок, стахановців, колгоспників-ударників. За свідченнями сучасників, до кінця 30-х років історичні зали багатьох музеїв перетворилися на «ілюстрації» офіційних підручників з історії КПРС. Однак попри ідеологічний тиск, музеї зберігали науковий підхід у побудові експозицій: експонати групували логічно, забезпечували підписами і пояснювальними текстами (лейблами), проводили екскурсії з урахуванням різних категорій відвідувачів.

Варто також відзначити практику виїзних виставок та обмінних експозицій. Багато музеїв у 1930-х рр. готували пересувні виставки для демонстрації в трудових колективах, сільських клубах, школах. Тематика таких виставок була різноманітною – від революційних річниць до природничо-краєзнавчих оглядів. Це сприяло поширенню музейного впливу за межі власне музейних стін і виконанню освітньої місії серед широких мас населення, особливо на селі. [20. с. 34]

У 1920–30-х роках межі між різними типами культурних установ були досить умовними, і їх діяльність тісно перепліталася. Музеї, бібліотеки та архіви спільно опікувалися збереженням національної історико-культурної спадщини, нерідко доповнюючи одне одного.

По-перше, багато музеїв самі зберігали значні зібрання документів і рукописів, тобто виконували частково архівні функції. Особові фонди видатних діячів, стародавні грамоти, фотографії – усе це могло опинятися у музейних фондах через відсутність чіткої межі між «музейною» і «архівною» цінністю в ті часи. Так, за підрахунками фахівців, в музеях України зберігаються сотні особових архівних фондів видатних діячів культури та десятки тисяч унікальних фотодокументів. Наприклад, Чернігівський історичний музей

отримав архіви місцевих істориків та письменників, Харківський музей мав колекцію стародруків і документів слобідських полків, а Запорізький краєзнавчий музей з 1970-х років цілеспрямовано збирав спогади ветеранів війни і документи окупаційного періоду, сформувавши колекцію близько 5 тисяч одиниць (листи, щоденники, світлини, накази тощо). Ця практика тривала й після війни, але початки її – у довоєнному періоді, коли музеї брали на себе місію всеосяжного збереження пам'яток минулого, не поділяючи їх суворо на «речові» чи «письмові». Такий стан речей, з одного боку, збагачував зміст музейних експозицій, а з іншого – ускладнював облік і вимагав спеціальної архівної експертизи. Вже у незалежній Україні дослідники відзначали, що досі не створено повного реєстру архівних документів, які зберігаються поза державними архівами – у фондах музеїв і бібліотек. Це історичне спадок тієї доби, коли кордони між типами сховищ були розмиті. [4. с. 144]

По-друге, тісною була співпраця музеїв з науковими бібліотеками та книгозбірнями. Великі бібліотеки (як-от Всенародна бібліотека України ВУАН, нині Національна бібліотека ім. Вернадського) виступали не лише книгосховищами, а й осередками краєзнавства: при них створювалися спеціальні підрозділи. У Вінниці, наприклад, у 1920-ті роки діяв Кабінет краєзнавства при філії Всенародної бібліотеки ВУАН, що збирав літературу і матеріали з історії Поділля та співпрацював з місцевим музеєм. В Одесі при місцевому Інституті народної освіти (ІНО) існувало Бібліотечне товариство, яке теж мало краєзнавчі цілі і підтримувало діяльність Одеського музею старожитностей та інших музеїв. Бібліотеки часто приймали у себе музеї на спільні заходи – виставки книг і старожитностей, лекції. Музейники, зі свого боку, користувалися бібліотечними зібраннями для наукового опрацювання експонатів, підготовки каталогів. Така кооперація зміцнювала загальний фронт культурно-просвітньої роботи.

По-третє, архівні установи були природними союзниками музеїв у справі охорони історичної спадщини. У 1920-ті роки в деяких регіонах архіви та музеї

фактично діяли спільно. Показовий приклад – у Чернігові 1925 р. було створено Інститут краєзнавства при губернському архіві, який об'єднав роботу архівістів і музейників у дослідженні локальної історії. Архіваріуси передавали музеям виявлені в документах цікаві старожитності або копії документів для експозицій, а музеї ділилися з архівами дублетними матеріалами і результатами своїх польових досліджень. В межах Наркомосу координував діяльність обох напрямків один структурний підрозділ – Головна архівна управа (Головархів) з секцією музеїв при ній у 1920-х рр., що полегшувало взаємодію. У роки нацистської окупації ця спільність долі тільки підтвердилася: загарбники розглядали музеї, бібліотеки й архіви як єдиний масив “культурних цінностей” для конфіскації. Оперативний штаб Розенберга, що діяв у окупованій Україні, одночасно вилучав фонди музеїв, книжкові колекції і архівні матеріали, не роблячи великої різниці між ними – усе вважалося частиною єдиної культурної спадщини, яку нацисти привласнювали або знищували. [16. с. 111]

Нарешті, важливим чинником музейного розвитку були краєзнавчі товариства та гуртки – об'єднання ентузіастів, які виникали по всій УСРР. Хоча у середині 1920-х краєзнавчий рух не був масовим (діяло лише 55 організацій у 1925 р.), проте саме вони ініціювали створення багатьох музеїв і підтримували їхню роботу. У великих містах працювали наукові товариства з охорони пам'яток (Київ, Харків, Одеса, Полтава), які фактично опікувалися місцевими музеями: організовували збір експонатів, проводили екскурсії, видавали краєзнавчі збірники. На периферії аналогічну роль виконували гуртки при школах, клубах, що збирали локальні старожитності і передавали до музеїв. У згаданому випадку з Ізюмським музеєм – створений з ініціативи науковця, він отримав значну матеріальну підтримку саме від робітничих колективів та краєзнавців-аматорів (залізничники пожертвували музею золотом на експедиції, шахтарі – кошти на обладнання). Подібні історії повторювалися і в інших містечках. Активістами товариства могли бути вчителі, лікарі, священники, військові пенсіонери – усі, хто цікавився історією рідного краю. Держава

спочатку заохочувала такий ентузіазм: Всеукраїнський комітет краєзнавства координував діяльність гуртків, організовував з'їзди краєзнавців (Харків, 1925; Київ, 1926). Музеї слугували базою для цих гуртків – надавали приміщення для засідань, експонати для вивчення, методичну допомогу. В результаті сформувалися міцні зв'язки між музейними працівниками та місцевими краєзнавцями: багато штатних співробітників музеїв самі походили з таких товариств і мали глибокі локальні знання.

Однак наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. сталінський режим змінив політику щодо «вольностей» краєзнавчого руху. В рамках курсу на централізацію і ідеологічну одноманітність (так званий «Великий перелом») було запроваджено жорстке адміністрування всіх сфер життя, у тому числі й культури. Почалися ідеологічні чистки та репресії проти «націоналістично настроєної» інтелігенції, що не минули й музейників. На початку 1930-х рр. радянська влада ліквідувала більшість незалежних краєзнавчих товариств, їх друковані органи були закриті. Багато відомих діячів музейної справи та активістів-краєзнавців було звинувачено в «буржуазному націоналізмі», «контрреволюційній діяльності» чи просто потрапили під хвилю сталінських репресій. Серед репресованих – Яків Ходек (організатор Полтавського музею), Віктор Греков (директор Миколаївського музею), Андріян Добровольський (перший голова ВУАК), Павло Козар (подільський краєзнавець), Михайло Філянський (директор Запорізького музею), Іван Мартенс (директор Одеського музею), Платон Смолич (керівник музеїв на Волині), Трохим Кіранів, Володимир Грінченко та багато інших. Репресії позбавили музеї цілої плеяди кваліфікованих кадрів. Як наслідок, у другій половині 30-х років багато музеїв відчували гостру нестачу фахівців: науковців замінили лояльні, але часто малоосвічені працівники, подекуди без необхідної професійної підготовки. Краєзнавчий рух на місцях практично завмер – люди боялися зайвої самодіяльності, розуміючи ризики. Музеї ж поступово перетворилися на осередки офіційної ідеології під пильним партійним наглядом. [7. с. 20]

Отже, напередодні Другої світової війни музеї Української РСР сформувалися як важливі культурні та наукові інституції з розгалуженою мережею, багатим змістом і значним суспільним впливом. Вони пройшли через період революційної романтики й краєзнавчого ентузіазму 1920-х, пережили централізацію і «чистки» 1930-х, проте зберегли свої основні функції – просвітницьку, науково-дослідну, охоронну. Музейна справа була тісно переплетена з діяльністю бібліотек, архівів та громадських товариств, що разом утворювали єдиний культурний фронт. Багато в чому досвід, накопичений у ті роки, став основою для післявоєнного відродження культури. Однак війна, що розпочалася у 1939 р., принесла нові катастрофічні випробування. У роки нацистської окупації більшість музеїв України зазнали страшних втрат – колекції було пограбовано або знищено, будівлі зруйновано, фахівців репресовано чи евакуйовано. Як зазначає дослідник І. Дацків, у період Другої світової війни українська культура втратила величезний масив матеріальних і духовних цінностей, а більшість довоєнних культурних установ перестала існувати. Проте саме усвідомлення тієї небезпеки спонукало радянську владу вжити заходів для евакуації та порятунку частини фондів у 1941 р., а згодом – розпочати після перемоги масштабне відновлення музеїв, бібліотек та архівів, про що йтиметься у наступних розділах.

Підсумовуючи вище написане, можна стверджувати, що в міжвоєнний період в Українській РСР сформувалася розгалужена система бібліотек, архівів і музеїв, які стали важливою складовою культурного та наукового життя суспільства. Ці установи поєднували освітню, наукову й ідеологічну функції, сприяючи поширенню знань і водночас забезпечуючи контроль радянської влади над формуванням історичної пам'яті. Розвиток бібліотечно-архівної та музейної справи свідчив про прагнення держави створити єдину централізовану систему збереження культурної спадщини, що попри цензурні та політичні обмеження дозволила зберегти значну частину національних цінностей. Перед початком Другої світової війни Україна мала високий культурний потенціал,

який став основою для подальшої боротьби за збереження своєї історичної пам'яті.

РОЗДІЛ 2

ДОЛЯ КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

2.1. «Політика окупантів щодо бібліотек, музеїв і архівів»

Нацистський окупаційний режим в Україні (1941–1944) спрямував системні зусилля на привласнення та ідеологічне використання культурних цінностей – фондів бібліотек, архівів, музеїв. Офіційно ці дії виправдовувалися необхідністю «врятування світових культурних цінностей» від більшовизму, але фактично вони були частиною грабіжницької політики Третього Рейху. Спеціально створений ще в 1940 р. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга (далі – ОШР, нім. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, ERR) отримав завдання конфіскувати та вивезти до Німеччини фонди музеїв, бібліотек, архівів на окупованих територіях. Ці заходи нацисти презентували як «охорону» культурних скарбів, однак на практиці вони слугували імперським цілям – збагаченню Третього Рейху та науково-пропагандистському обґрунтуванню його «історичних прав» на захоплені землі. [3. с. 141]

На початку окупації пошук і вилучення культурних цінностей в Україні здійснювали різні військові й напіввійськові підрозділи нацистів. Зокрема, відзначилася спеціальна група Ебергарда фон Кюнсберга при Міністерстві закордонних справ Німеччини, створена з ініціативи Й. Ріббентропа. Її команди слідували за наступаючими частинами вермахту і негайно після захоплення великих міст виявляли та вилучали найцінніші архівні документи і бібліотечні зібрання для відправки до Райху. На окупованій території України діяв також сам ОШР – підрозділи штабу Розенберга прибували в найбільші культурні центри (Київ, Харків, Одесу, Львів та інші) для координування пограбувань і відправки трофеїв до Німеччини. Крім того, з метою організації системного контролю, в адміністративній структурі рейхскомісаріату України було створено спеціальний орган – Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями

(Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen). Із кінця 1942 р. його очолив Гергард Вінтер, який підпорядковувався безпосередньо райхскомісару України Еріху Коху та одночасно співпрацював з центральним Архівним управлінням Райху і ОШР. Таким чином, нацистська окупаційна влада створила розгалужену систему управління культурними установами: від спеціальних оперативних команд (зондерштабів ОШР) до місцевих окупаційних адміністрацій (гебітскомісаріатів), які координували вилучення та вивезення культурних цінностей.

У своїй діяльності щодо бібліотек, музеїв і архівів нацистська влада дотримувалася кількох проголошених принципів. Зокрема, політика окупаційних властей щодо архівів передбачала: а) недопущення знищення документів (їх збереження для подальшого використання); б) суворий облік та інвентаризацію всіх фондів; в) максимальне зібрання і використання архівних матеріалів в інтересах окупаційного режиму (передусім для розвідки та пропаганди); г) планомірне вилучення та вивезення до Німеччини найбільш цінних колекцій. Аналогічні засади застосовувалися й до бібліотечних та музейних зібрань. Окупанти прагнули, з одного боку, не допустити хаотичного знищення чи розпорошення цінних книжкових та мистецьких колекцій – аби ті не пропали марно, а могли послужити їхнім цілям. З іншого боку, запроваджувався суворий контроль і облік фондів, щоби систематично вилучати все, що становило інтерес для нацистів, та відправляти на зберігання або експозицію в Третньому Рейху. Таким чином, декларувалося «збереження» культурних цінностей, але не для місцевого населення, а для потреб імперії. [9. с. 11]

Практичне втілення окупаційної політики щодо культурних установ мало декілька напрямів. Першим і головним був організований грабунок фондів. Окупаційна адміністрація провела повну інвентаризацію архівів, музеїв і найбільших бібліотек, виявляючи найбільш цінні матеріали для конфіскації. Спеціальні команди ОШР («зондерштабі») опікувалися різними видами

цінностей: існували окремі групи для образотворчого мистецтва, для наукових матеріалів, а зокрема діяв і зондерштаб «Бібліотеки» (Sonderstab Bibliotheken, або Sonderstab Bibliothekswesen), до роботи якого залучалися професійні німецькі бібліотекарі (Кашеварова, 2016). Вилучені книги, архівні документи, твори мистецтва спершу концентрувалися у великих містах під контролем німецьких фахівців, опісля частинами відправлялися до Німеччини. Значну увагу приділено створенню каталогів і описів – кожна конфіскована колекція супроводжувалась документами обліку, аби полегшити інтеграцію цих трофеїв у німецькі установи.

Другим напрямом була ідеологічна цензура і «переробка» культурного простору. Окупанти закривали більшість українських культурних закладів або перепрофілювали їх. Бібліотеки підлягали «очищенню» від радянської та «шкідливої» літератури – комуністичні, пропагандистські видання, книги єврейських та «антигерманських» авторів масово вилучалися і часто знищувалися. Натомість доступ до решти бібліотечних фондів суворо регламентувався: працювали лише окремі бібліотеки, і користуватися ними дозволяли під наглядом окупаційної цензури. Одночасно нацисти прагнули використати бібліотечні та архівні матеріали в своїх наукових цілях. Принципи відбору книжкових колекцій мали чітке ідеологічне підґрунтя: перевага надавалася літературі з історії, етнографії, мовознавства, що могла бути корисною для расово-історичних досліджень (наприклад, праці про германські племена, колонізацію, історію церкви в Україні тощо). Як зазначає Н. Кашеварова, у спеціальній настанові для окупаційних органів прямо вказувалося на потребу відбирати книги, які підтверджують «нордичні» (германські) корені місцевої культури. Сформовані таким чином збірки відправлялися до рейхівських центрів – насамперед до Центральної бібліотеки Вищої школи НСДАП (проектованого нацистського університету), а також до так званої Східної бібліотеки рейхсляйтера Розенберга в Берліні. На базі вилучених українських матеріалів у Третьому Рейху працювали спеціальні

інститути (Інститут вивчення питань єврейства, Інститут расових досліджень, Інститут з вивчення східноєвропейської економіки тощо), які мали науково обґрунтувати тезу про «історичну місію» німців на Сході. Таким чином, культурні надбання України ставали джерельною базою для нацистської пропаганди і псевдонаукових теорій.

Третім складником політики окупантів було фізичне знищення культурних цінностей у випадках, коли вони не становили для нацистів інтересу або не могли бути евакуйовані. Хоча офіційно наказувалося зберігати фонди, на практиці війна принесла масштабні руйнування бібліотек та музеїв. Частину книг, архівів, експонатів було цілеспрямовано знищено окупантами з ідеологічних міркувань – як згадувалося, нищили «небажану» літературу, радянську символіку, деякі пам'ятки, пов'язані з українською національною історією. До того ж, при відступі німці часто застосовували тактику «випаленої землі», підриваючи або спалюючи будівлі, щоб ресурси не дісталися ворогу. У вирі бойових дій горіли бібліотеки і архівосховища: так, унаслідок нальотів і пожеж вщент згоріли фонди Держархіву Чернігівської області (втрачено близько 1,3 млн справ за 1661–1940 рр.). Подібної шкоди зазнав і Вінницький обласний архів: під час боїв було знищено понад 42 тис. справ 1920-х рр., ще 257 фондів (переважно дореволюційних установ) згоріли або пропали. Тобто, бойові дії та навмисні акти мародерства доповнили планомірний грабунок, довершуючи спустошення культурної сфери. [6. с. 158]

Масштаби і наслідки окупаційної політики яскраво ілюструють приклади з різних регіонів України. У Києві, як одному з головних центрів, нацисти зосередили значні зусилля на вилученні найцінніших колекцій. Зокрема, у 1943 р., перед наближенням радянського наступу, спеціальна комісія під керівництвом Г. Вінтера та співробітників ОШР здійснила масштабну евакуацію київських архівних скарбів на Захід. Із Центрального архіву давніх актів (ЦАДА) було вилучено й відправлено спочатку до Кам'янця-Подільського, а далі до Німеччини, унікальні комплекси документів: актові книги воєводств

Київщини, Волині, Поділля XVI–XVIII ст. (понад 5,8 тис. томів), фамільні архіви польської шляхти (родин Потоцьких, Сапіг, Гижицьких – 182 ящики матеріалів), знамениту збірку «Рум'янцевського опису Малоросії» 1765–1769 рр. (429 книг) та інші раритети. Одночасно з київських музеїв вивозили цінні історичні та художні експонати. Постраждав, наприклад, Музей західного і східного мистецтва: частину його колекції (європейські картини, скульптури) окупанти реквізували для поповнення німецьких музеїв і приватних колекцій. Значну кількість експонатів Всеукраїнського історичного музею (ім. Т. Шевченка) в Києві також було втрачено – деякі вивезено до Німеччини, інші знищено під час боїв за місто. За післявоєнними даними, київські музеї втратили тисячі одиниць зберігання, зокрема безцінні археологічні знахідки, ікони, картини тощо (після війни лише частину з них вдалося розшукати і повернути).

Львів у період окупації увійшов до складу Генеральної Губернії, де діяли власні німецькі розпорядники культурних цінностей. Проте і тут фіксуються масштабні втрати. Із Львівського обласного архіву було вивезено до Третього Рейху (через Краків) історичні документи, що охоплювали період від середньовіччя до 1939 року. Серед них – архів намісництва Галичини австрійської доби (1772–1918), колекція з 154 середньовічних пергаментів (41 документ 1434–1865 рр. та 113 грамот XIII–XIX ст. із родових архівів графів Лянцкоронських і Дідушицьких). Було також вивезено близько тисячі стародруків, метричних книг та інших актових документів з установ Галичини. Окрім архівів, серйозних втрат зазнали львівські бібліотеки – особливо Наукове товариство ім. Шевченка та бібліотека Оссолінеум, з фондів яких окупанти конфіскували рідкісні видання, рукописи і стародруки польською та українською мовами. Частину цих матеріалів вивезли до Кракова і Відня для створення «Центральної бібліотеки Генерал-губернаторства». Львівські музеї також постраждали: відомо, що з Національного музею у Львові було вилучено цінні ікони та мистецькі твори, а Міський промисловий музей втратив колекції

декоративно-ужиткового мистецтва – ці предмети опинилися в руках німецьких чиновників і колекціонерів (деякі з них вдалося повернути лише через десятиліття). Таким чином, культурні втрати Львова в роки окупації були одними з найбільших в Україні. [3. с. 140]

На території Півдня України політика грабунку проводилася не лише німцями, а й їхніми союзниками. Одеська область та частина південних земель підпали під румунську адміністрацію (т.зв. губернаторство Трансністрія). Румунські окупаційні власті також активно вилучали культурні цінності. Наприклад, при відступі в 1944 р. румунські війська підготували до вивезення весь масив документів Державного архіву Чернівецької області – тисячі справ були зв'язані у пакунки й запаковані у ящики для евакуації. Не все вдалося вивезти через стрімкий радянський наступ, але найцінніші фонди (документи румунських адміністративних установ – префектур, жандармерії, судів, сигуранци) були вивезені до Румунії – частково їх розподілили між архівами у Яссах, Бухаресті, Сучаві та інших містах Румунії. Одеські музеї під час окупації теж зазнали колосальних пограбувань. Зокрема, з Одеського художнього музею окупанти вивезли значну частину картин європейських майстрів, а колекції археологічного музею (скіфське золото, античні артефакти) були частково розграбовані німецькими та румунськими офіцерами. За оцінками, втрати музеїв Одеси сягали кількох тисяч експонатів. Одеська державна наукова бібліотека ім. Горького в час окупації була закрита для широкої публіки, а її фонди піддавалися «перезачистці» – вилученню політично небажаних видань; багато цінних книг та рукописів з Одеси було вивезено до Бухареста. Після війни вдалося повернути лише незначну частину цих матеріалів.

У Східній Україні (Харківщина, Донбас) масштаб пограбувань не поступався центральним регіонам. Харків ще до війни був одним з найбільших центрів зосередження архівів та бібліотек, і на початку німецького наступу туди встигли звести для тимчасового зберігання цінні документи з Києва та інших міст. Коли у жовтні 1941 р. Харків захопили війська вермахту, до рук окупантів

потрапив не лише місцевий архівний фонд, а й евакуйовані туди українські архіви – зокрема, частина колекцій Центрального архіву давніх актів та інших установ. Все це було ретельно описано і взято під контроль німецької адміністрації. Надалі Харків став одним із центрів діяльності Оперативного штабу Розенберга. Тут діяла робоча група «Харків» на чолі з гауптайнзацфюрером Оскаром Венднагелем (O. Wendnagel), яка не тільки вилучала матеріали, а й здійснювала науково-пропагандистські заходи. Так, 1 листопада 1942 р. у Харкові було урочисто відкрито «Історично-археологічну виставку», підготовлену силами ОШР. До експозиції залучили найцінніші старожитності та історичні артефакти з різних харківських збірок – передусім з фондів Українського історичного музею в Харкові, а також з Музею археології та етнографії при університеті тощо. Виставка демонструвала «давню історію України» в інтерпретації окупантів: експонати були підібрані так, щоб підкреслити «нордичні» (протогерманські) елементи культури та довести, ніби саме германська раса створила всі визначні здобутки на цих землях. На відкритті виставки виступив О. Венднагель, який у промові заявив, що «германо-німецька присутність» на українських територіях має глибоке історичне коріння, а тому боротьба німецького солдата на Сході є «історично обумовленою місією». Фактично, цей захід став кульмінацією нацистської культурної політики: пограбовані цінності використали для пропаганди, щоб переконати як німців, так і місцеве населення у правомірності німецьких претензій на українські землі. Після виставки значна частина експонатів була вивезена до Німеччини, решта – розпорошена або втрачена у вирі бойових дій 1943 року. Внаслідок цього харківські музеї втратили унікальні колекції (наприклад, скіфське золото з курганів, колекції українського народного мистецтва тощо). Харківські бібліотеки, зокрема Державна наукова бібліотека ім. В. Короленка, також були пограбовані: за донесеннями співробітників ОШР, з них вилучено десятки тисяч томів, особливо цінні та рідкісні видання. Частину цих книг відправлено до Берліна для Ostbücherei (так званої «Східної

бібліотеки» Розенберга), а іншу – розпорошено між окупаційними установами. [18. с. 381]

Південні області, такі як Херсонщина, хоча й не мали таких масштабних книгосховищ, теж зазнали втрат. У Херсоні окупаційна влада закрила краєзнавчий музей та інші культурні заклади, а їхні колекції частково пограбувала. Історичні реліквії з фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею, зокрема колекцію старовинної зброї та нумізматики, було вивезено німецькими офіцерами у 1943 р. (значна частина цих речей згодом осіла в приватних колекціях у Німеччині). Архівні установи Херсонської області втратили багато документів – за післявоєнними актами, значну частину дореволюційних і радянських архівів було спалено під час відступу ворога або знищено від бомбардувань (збереглися лише окремі фонди, вивезені напередодні в глибокий тил).

Важливим чинником, що вплинув на долю українських культурних установ, були радянські евакуаційні заходи 1941 року. З наближенням фронту радянська влада намагалася вивезти з України найцінніші фонди бібліотек, музеїв і архівів у східні райони СРСР. Частково ці спроби увінчалися успіхом – так, з Києва було евакуйовано значну частину колекції Музею західного і східного мистецтва, деякі фонди Центральної бібліотеки АН УРСР, архівні документи республіканських установ. Однак у багатьох випадках евакуація проводилася поспіхом і неорганізовано. Бракувало транспорту, пакувальних матеріалів, часу – через це лєвова частка майна залишалася на місцях. Іноді ешелони з цінностями потрапляли під бомбардування або були захоплені ворогом. Наприклад, влітку 1941 р. значний масив архівних матеріалів з Києва був відправлений на схід, але застряг у Харкові, де згодом дістався нацистам. В інших випадках радянські військові самі знищували залишені фонди, щоб ті не дісталися окупантам. Відомо, що у перші дні війни за наказом НКВС у ряді міст підпалювали архівні установи з секретними документами. Такі дії хоч і переслідували оборонну мету, однак додатково спричинили втрату культурного

надбання. Отже, на загальний масштаб катастрофи вплинули обидві воюючі сторони. І нацистська, і радянська влада, переслідуючи власні інтереси, нерідко жертвували збереженням української культурної спадщини. [16. с. 83]

Політика окупантів щодо бібліотек, музеїв і архівів мала згубні наслідки для української культури. За роки Другої світової війни з території України було вивезено або знищено колосальний масив матеріальних і духовних цінностей, у тому числі величезну кількість книжкових та архівних фондів. Дослідники підраховують, що втрати тільки музейних предметів сягнули десятків тисяч одиниць. За офіційними повоєнними даними, наведеними ще у 1948 р., музеї України недорахувалися понад 40 тис. експонатів. Архіви втратили мільйони документів – багато з них згоріло у воєнному вогні або було вивезено нацистами в рейх. Лише невелику частку цих трофеїв повернуто після війни; значний масив українських архівних матеріалів досі зберігається в Росії, Німеччині, Польщі та інших країнах, формуючи проблему реституції. Бібліотеки України також понесли невідшкодовні збитки: у роки окупації знищено та розкрадено сотні тисяч книг, у тому числі унікальні видання, стародруки, рукописи. Багато бібліотечних каталогів було втрачено, що ускладнило відновлення колекцій.

Важливо, що нацистська окупаційна влада цілеспрямовано нищила або привласнювала саме ті культурні надбання, які становили основу національної пам'яті українців. Вилучення історичних документів, старожитностей, творів мистецтва було не випадковим, а мало політичну мету: позбавити український народ його минулого, «спотворити історичну правду, віковічну пам'ять, позбавити національної самобутності, державності», як відзначають дослідники. З іншого боку, радянський режим також прагнув контролювати історичну пам'ять – після визволення багато тем (зокрема, масштаби втрат культурних цінностей) замовчувалися або подавалися спрощено, виключно як наслідок дій ворога. Лише в новітній час, після розсекречення архівів, стало можливим об'єктивно оцінити збитки і масштаби тієї катастрофи. [8. с. 142]

Отже, німецька окупаційна політика щодо бібліотек, музеїв і архівів на території УРСР у 1941–1944 рр. характеризувалася системним пограбуванням культурних фондів, жорстким контролем і використанням їх у пропагандистських цілях, а в підсумку – колосальним спустошенням культурної спадщини. Методами цієї політики були інвентаризація та конфіскація цінностей, цензура і ідеологічна «переробка» змісту збірок, фізичне знищення того, що не становило цінності для нацистів або не могло бути евакуйоване. Такі дії завдали непоправних утрат українській культурі. Величезні прогалини в архівних і музейних колекціях, втрата унікальних бібліотечних фондів і пам'яток історії відчувалися ще багато десятиліть по війні. Повоєнне відновлення культурних установ було вкрай складним, багато скарбів так і не повернуто. Досвід Другої світової війни засвідчив: у часи воєнних потрясінь культура стає вразливою мішенню загарбників, а її збереження – питанням національної безпеки і історичної пам'яті.

2.2. Оцінка втрат і роль усної історії у збереженні пам'яті

Друга світова війна завдала непоправного удару по культурно-історичних цінностях України. Нацистська окупаційна влада, поряд із жорстоким терором проти населення, здійснювала цілеспрямоване пограбування та знищення бібліотек, архівів, музеїв та інших осередків культури. За радянськими повоєнними даними, в роки війни на території УРСР було розграбовано або зруйновано 151 музей різного профілю, втрачено понад 300 тисяч музейних експонатів; фонди бібліотек скоротилися приблизно на 51 мільйон примірників книг, періодики, рукописів; архівні установи втратили близько 46 мільйонів справ. Ці кількісні показники дають уявлення про масштаб катастрофи. Загалом за час нацистської окупації Україна позбулася не менше чверті довоєнного масиву своїх архівних фондів, тобто щонайменше ~16 тисяч архівних фондів було втрачено чи переміщено. За висновками дослідників, і нацистський режим,

і радянська влада (в контексті евакуацій та «спецоперацій» НКВС) доклалися до цих утрат, переслідуючи свої політичні цілі й фактично намагаючись знищити історичну пам'ять українського народу [10. с. 46].

Величезні збитки зазнали культурні установи ключових регіонів України – Києва, Львова, Харкова, Одеси, Херсона та інших областей. Київ, столиця, став об'єктом як бойових дій, так і прицільного грабунку. Нацисти пограбували музеї Києво-Печерської лаври, вивезли з них оригінали гетьманських грамот, архів митрополитів, стародавні рукописи XV–XVIII ст., колекції козацької зброї. Із Успенського собору було забрано унікальні церковні цінності (срібні раки, старовинні тканини з дарчими написами). У Центральному історичному архіві давніх актів в Києві з 6000 книг-документів залишилося лише близько третини: 4000 актових книг XV–XVIII ст. зникли безслідно. Значну частину цих стародруків та архівалій було або вивезено окупантами, або знищено під час боїв за місто. Львів, хоч і менш постраждав від бойових дій, теж зазнав втрат: окупанти вивезли або знищили цінні колекції львівських музеїв (зокрема етнографічні та археологічні збірки) і бібліотек. Багата бібліотека Оссолінеуму у Львові була розпорошена – частково евакуйована поляками, частково захоплена нацистами, що призвело до втрати для України рідкісних рукописів і стародруків. Харків, який двічі переходив із рук в руки протягом 1941–1943 рр., став ареною тотального руйнування: під час відступу радянських військ частину цінностей евакуювали, але багато залишилося. Нацисти вивезли з Харківського державного історичного музею 17 вантажівок експонатів, а решту унікальних колекцій просто спалили. Постраждали також харківські книгозбірні – за оцінками, втрати бібліотечного фонду міста обчислюються сотнями тисяч примірників. Одеса, окупована румунськими військами, втратила визначні музейні збірки. Лише Одеський історико-археологічний музей недорахувався близько 130 тисяч експонатів (за даними Наркомату освіти УРСР на 1944 р.). Безцінні античні артефакти з колекції цього музею були пограбовані й вивезені; так само суттєвих утрат зазнав Одеський краєзнавчий музей (зникли рідкісні

монети, предмети скіфського золота тощо). Херсон та інші південні області потерпіли від гітлерівської політики «очищення» культурного поля: окупанти цілеспрямовано нищили пам'ятки місцевої історії, з музеїв вилучали все цінне. Зокрема, у Херсоні було розграбовано фонди обласного краєзнавчого музею, вивезено численні історичні реліквії (зброю, документи, старовинні книги). Архівні матеріали Херсонщини також постраждали: значна їх частина загинула під час боїв 1941 р., а іншу окупаційна адміністрація конфіскувала для вивезення, через що деякі документи з історії краю і досі знаходять у зарубіжних зібраннях. Чернігів, Запоріжжя, Дніпропетровськ – жоден регіон не уникнув руйнувань. Загалом перелік знищених або викрадених культурних цінностей в Україні часів війни майже безкінечний. [7. с. 24]

Радянська влада усвідомлювала необхідність зафіксувати масштаби збитків і встановити місцезнаходження вивезених цінностей одразу після вигнання нацистів. У 1943–1945 рр. діяла Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів окупантів, у роботі якої брали участь фахівці культурної сфери. Паралельно на місцях створювали спеціальні комісії при облвиконкомах та наркоматах, які складали акти обліку воєнних втрат – детальні описи зруйнованих установ, кількість втраченої літератури, архівних справ, музейних предметів тощо. Так, у Волинській області спеціальна комісія 15 грудня 1944 р. підбила підсумки втрат обласного архіву в Луцьку: повністю знищено 8 архівних фондів (понад 12 тис. одиниць зберігання), ще 46 фондів сильно постраждали, сумарно архів недорахувався 1 116 946 справ. Бібліотека при архіві втратила понад 9000 книг – їх частково знищили, частково вивезли до Німеччини та Варшави. В акті зазначалося, що втрати настільки великі, що навіть десятиліття потому архів не відновив довоєнного обсягу документів. Подібні акти складалися по всій Україні. Встановлено, що Дніпропетровський обласний архів втратив близько 800 тис. справ (евакуувати вдалося лише ~10% документів) – решта згоріла під час боїв або була захоплена ворогом. У Харкові комісії зафіксували знищення унікальних колекцій Державної наукової

бібліотеки (згоріли рукописи і стародруки, що не встигли евакуювати) та пограбування музею науки і мистецтв. У Львові після визволення працювали слідчі групи НКВС, які розслідували обставини знищення бібліотеки ім. Василя Стефаника та інших установ; було складено протоколи допитів свідків про вивезення німцями цінних книжкових колекцій [15. с. 134].

Таким чином, повоєнна влада зібрала значний масив документів – актів, довідок, звітів, – що містили статистику культурних втрат і лягли в основу офіційних претензій до ворога. Зокрема, на Нюрнберзькому процесі радянська делегація наводила цифри розграбованих музеїв і бібліотек УРСР, обґрунтовуючи вимоги реституції. За рішенням Трибуналу було започатковано повернення викрадених культурних цінностей, і частина з них справді повернулася – але, на жаль, не безпосередньо в Україну. Значну кількість українських раритетів було вивезено після війни до РРФСР (під виглядом централізованої реституції до СРСР) і залишено в російських музеях та сховищах. Це створило додаткові проблеми: Україна не отримала назад багатьох своїх скарбів, тож їхня пам'ять зберігається лише в описах та людських спогадах. Вже в наш час історики-дослідники доводять обґрунтованість українських претензій на викрадені нацистами культурні цінності, хоч процес їх фактичного повернення залишається складним і політизованим. Водночас постає питання не лише матеріального повернення, а й збереження пам'яті про ті цінності, які назавжди втрачені або місцеперебування яких невідоме.

В ситуації, коли значна частина матеріальних носіїв культури була втрачена, особливого значення набувають усноісторичні джерела – спогади очевидців, учасників війни, свідків руйнувань. Усна історія дозволяє зафіксувати живу пам'ять про ті події та об'єкти, які не збереглися фізично. Багато бібліотек, музейні колекції та архіви зникли у вогні війни, але пам'ять про них частково жива у розповідях людей, що їх бачили до знищення. Наприклад, старожили Києва після війни згадували про колекції Музею історичних коштовностей у Лаврі, описували найцінніші експонати, що були

втрачені. Такі свідчення допомагають відтворити образ знищених скарбів, доповнюють офіційні описи і акти. До того ж, усні спогади передають емоційний вимір трагедії – те, що не зафіксують сухі документи. Недарма українські архівісти з кінця ХХ ст. розпочали активні проекти збору усних свідчень про війну. З огляду на поважний вік покоління Другої світової, історики підкреслювали *urgency* (нагальність) фіксації їхніх голосів: слід максимально використати потенціал «усної історії», доки очевидці ще живі. У 1990-х рр. при обласних архівах почали створювати колекції спогадів. Збір проводився за науковою методикою польових досліджень, із записом не лише самих подій, а й даних про респондента (соціальне походження, досвід до війни, тощо) – це важливо для інтерпретації їхніх свідчень. [5. с. 153]

Особливо цінними є фонди усної історії у регіонах, які зазнали найбільших втрат. Показовим є досвід Державного архіву Херсонської області, де зібрано кілька тематичних колекцій спогадів про Другу світову. Зокрема, у фонді «Документи учасників Великої Вітчизняної війни» акумульовано 45 одиниць зберігання – особисті документи ветеранів, їхні фронтові листи, описи бойових подвигів та нагород. В цьому зібранні зберігається унікальний артефакт – щоденник херсонської дівчини Тетяни Набегової, яку в 1942 р. оstarбайтером вивезли на примусові роботи до Німеччини. Молодій українці довелося працювати на гумовій фабриці, терпіти голод і приниження в таборі. Її щоденникові записи – це надзвичайно живе і емоційне свідчення про моральні та фізичні страждання української молоді в неволі. Дівчина детально описує побут оstarбайтерів: виснажливі 12-годинні зміни, брак їжі, випадки смертей від виснаження. Вона навіть фіксує факти, як деякі хлопці й дівчата навмисне ранили себе, щоб потрапити до шпиталю та уникнути непосильної праці. Цей щоденник не лише документує злочини нацистів проти цивільних, а й увіковічує пам'ять про сотні безіменних жертв, голос яких звучить через її приватні нотатки. Інший блок херсонської усної історії – спогади про підпільний та партизанський рух на Херсонщині (фонд П-3562). Він містить

розповіді колишніх підпільників про саботажі окупантів, про зруйновані окупантами культурні об'єкти (наприклад, підірвані школи, клуби), а також про збереження деяких реліквій завдяки зусиллям місцевих мешканців. Ці свідчення збиралися архівістами у 1980–1990-х рр. шляхом анкетування ветеранів і очевидців. Наприклад, жителька Каховського району Ніна Дrajич на прохання архіву написала спогади про свою остарбайтерську долю – про нестерпну працю на цегельному заводі в Німеччині, про постійну тугу за Батьківщиною, про випадки жорстоких покарань українців за найменшу провину. Такі документи, створені вже після війни на основі пам'яті, стали важливим доповненням до офіційних воєнних документів. [1. с. 128]

Усна історія відкриває низку методичних та етичних викликів. По-перше, усні джерела завжди суб'єктивні: пам'ять людини вибіркова, емоції можуть змішуватися з фактами. Як зазначають дослідники, свідчення очевидців позначені суб'єктивним сприйняттям дійсності і не завжди точно відтворюють події, проте вони суттєво доповнюють офіційні документи і яскраво характеризують окремі факти та епізоди реального життя. Тому історик, працюючи з інтерв'ю чи мемуарами, повинен застосовувати критичний підхід: співставляти різні покази, звіряти з наявними письмовими джерелами, враховувати можливі спотворення пам'яті (наприклад, плутанину в датах, іменах). По-друге, важлива проблема репрезентації: як подати голос очевидця в академічному тексті, не викрививши його сенсу і контексту. Дослідник має етично відповідально цитувати усні свідчення, уникаючи виривання з контексту або нав'язування власних оцінок. По-третє, етичний вимір стосується самого процесу збору спогадів: інтерв'юери повинні отримати інформовану згоду респондента, шанобливо ставитися до психологічного стану людей, які пережили травматичні події. Багато ветеранів або остарбайтерів погоджувалися розповідати про пережите лише наприкінці життя; ці розповіді часто були емоційно нелегкими, тому інтерв'юер мав діяти тактовно, забезпечити анонімність при потребі, подбати про збереження записів. В архівах створювали

спеціальні каталоги усноісторичних фондів, де описували біографічні дані оповідачів і обставини запису – це також елемент методики, що підвищує наукову цінність джерела.

Отже, усна історія відіграє незамінну роль у збереженні пам'яті про знищені війною об'єкти культури. Вона не лише надає фактологічну інформацію про втрати (скажімо, хто і як бачив вивезення музейних цінностей, або як виглядала зруйнована бібліотека до пожежі), але й передає емоційно-ціннісний вимір цих втрат для людей і суспільства. Через людські свідчення відбувається «оживлення» історії: за сухими числами статистики постають людські долі, трагедії і подвиги. У повоєнні десятиліття, коли офіційна радянська історіографія замовчувала деякі аспекти (наприклад, масштаб грабунку культурних цінностей або участь місцевого населення у збереженні спадщини), саме народна пам'ять в усній формі підтримувала тяглість знання про правду війни. Сьогодні, спираючись на усноісторичні матеріали, науковці можуть глибше дослідити воєнні втрати та їх вплив на локальну культуру. Усна історія стала важливим джерелом для краєзнавчих досліджень: у кожному регіоні України записані спогади про те, як війна зруйнувала місцеві музеї, храми, школи, і як люди намагалися врятувати цінні речі. Ці спогади також несуть моральний урок: вони нагадують прийдешнім поколінням про ціну війни, про необхідність берегти свою культурну спадщину. В підсумку, інтеграція усних свідчень із традиційними джерелами дозволяє створити більш повну й «людяну» історію воєнних втрат. Пам'ять, збережена в людських голосах, доповнює архівні документи і надає історичній науці не лише факти, але й розуміння сенсу цих фактів для нації. Саме тому усна історія є сьогодні невід'ємним компонентом досліджень Другої світової війни, особливо у темі збереження пам'яті про знищені об'єкти культури.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, можна дійти висновку, що період німецької окупації 1941–1944 рр. став для української культури часом найглибших втрат і випробувань. Встановлено, що окупаційна адміністрація

створила цілу систему органів, покликаних вилучати, вивозити й підпорядковувати культурні цінності ідеологічним потребам Третього Рейху. Архіви, бібліотеки та музеї зазнали не лише масового пограбування, а й зумисного нищення тих матеріалів, які відображали українську історію, духовність і національну пам'ять. Виявлено, що внаслідок цих дій було втрачено мільйони документів, сотні тисяч книжкових і музейних одиниць, багато з яких не повернулися до України й досі залишаються в іноземних сховищах. Після визволення розпочато фіксацію та каталогізацію воєнних збитків, однак відновлення довоєнних фондів виявилось лише частковим. Особливу роль у збереженні історичної пам'яті набули усноісторичні свідчення, що дозволили відтворити людський вимір трагедії культурної спадщини. У цілому доведено, що війна не лише зруйнувала матеріальні основи культури, а й показала її значення як чинника національної ідентичності й духовного опору українського народу.

РОЗДІЛ 3

ВІДНОВЛЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

3.1 Повоєнне відновлення бібліотек, музеїв і архівів

Друга світова війна завдала колосальних втрат культурній інфраструктурі України. За оцінками, лише у сфері бібліотек було знищено або вивезено понад 50 млн одиниць зберігання – книги, періодичні видання, рукописи тощо. Архівні установи втратили значну частину своїх фондів: під час війни було зруйновано або викрадено величезний масив документів, які містили історичну пам'ять українського народу. Не оминули руйнування і музеї – багато музейних будівель було пошкоджено чи знищено, а колекції розграбовано окупантами. Повоєнний період (1944–1970-ті рр.) став часом інтенсивної відбудови та реституції культурних цінностей, що здійснювалися під егідою радянської влади. У цьому підрозділі висвітлюються державна політика СРСР щодо відновлення бібліотечної, архівної та музейної справи, зусилля з повернення втрачених культурних цінностей (в тому числі в міжнародному аспекті – через ЮНЕСКО), конкретні регіональні приклади (Київ, Львів, Одеса, Харків, Херсон), процес відбудови інфраструктури та фондкових збірок, а також роль ідеологічного контролю і участь громадськості у збереженні культурної спадщини. [4. с. 144]

На момент вигнання нацистів з України (1943–1944 рр.) картина руйнувань була вражаючою. Під час бойових дій та окупації було знищено 40% економічного потенціалу республіки та величезну частку культурних надбань. Загинули унікальні бібліотечні фонди, архівні зібрання, музейні колекції. Радянська влада усвідомлювала необхідність якнайшвидше відновити інфраструктуру “інститутів пам'яті” – бібліотек, архівів, музеїв – з пропагандистських та просвітницьких міркувань. Вже під час визволення міст і сіл ухвалювалися рішення про відбудову: наприклад, 30 листопада 1943 р. бюро

обкому КП(б)У Чернігівщини прийняло постанову про поновлення роботи обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка, і з 1 грудня 1943 р. бібліотека відновила обслуговування читачів. Подібні кроки здійснювалися і в інших регіонах щойно дозволяла воєнна ситуація. У Києві, звільненому в листопаді 1943-го, вже на початку 1944 р. почали відкриватися бібліотеки та музеї попри брак приміщень і матеріалів. На 1 січня 1944 р. у зруйнованому Києві залишалося лише ~250 тис. мешканців, але відбудова столиці, включаючи її культурні осередки, стала справою загальнодержавної ваги.

Радянська держава офіційно задекларувала пріоритетність відновлення культури. Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів нацистів (НДК) уже в 1944 р. збрала первинні акти про збитки, завдані бібліотекам, музеям та архівам []. За даними НДК, сукупні втрати бібліотечних фондів України перевищили 50 млн примірників. Для оперативного керівництва відбудовою було задіяно профільні органи. Зокрема, функції координації взяв на себе Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раднаркомі УРСР (з 1946 р. – при Раді Міністрів). Цей комітет інспектував стан бібліотек, музеїв, архівосховищ, розробляв плани їх відновлення. На місцях відповідальність покладалася на управління культури облвиконкомів та місцеві партійні органи. Уже в 1944–1945 рр. відбувалися перші повоєнні з'їзди бібліотечних працівників і архівістів, де обговорювалися завдання відбудови та проблеми втрат [10. с. 51].

Бібліотеки були серед об'єктів першочергового відновлення після війни. Передусім це стосувалося великих наукових бібліотек та обласних універсальних книгозбірень, оскільки вони мали стати базою для поповнення фондів менших бібліотек. У 1944 р. постановою уряду УРСР державним бібліотекам було призначено надсилати так званий цільовий обов'язковий примірник – безкоштовну копію кожного нового друкованого видання спеціально для комплектування фондів у постраждалих регіонах. Центральним розподільчим механізмом став Державний літературний фонд (Держлітфонд) у

Москві, через який українські книгозбірні отримували партії літератури для заміщення втрат. Одночасно найбільша бібліотека республіки – Бібліотека Академії наук УРСР (нині Національна бібліотека ім. Вернадського) – виконувала роль своєрідного донорського центра. Після визволення вона акумулювала у своїх стінах понад 100 приватних і відомчих бібліотек загальною кількістю понад 1,5 млн книжок, залишених після окупації. Спеціальні групи бібліотекарів під керівництвом Т. М. Марківської проводили копітку роботи: перевіряли кожен книгу за каталогами, залишаючи у своєму фонді ті, яких бракувало, а дублетні примірники систематично передавали до бібліотек, що найбільше постраждали. В результаті лише протягом перших повоєнних років з фондів Бібліотеки АН УРСР було розподілено близько 1 млн книг для десятків бібліотек України [20. с. 35].

Завдяки таким заходам мережа публічних бібліотек відновлювалася високими темпами. Наприклад, в Одесі обласна бібліотека ім. Горького відкрилася для читачів уже 18 квітня 1944 р., через 8 днів після визволення міста. Одразу запрацювали читальні зали для дорослих і дітей, було відновлено роботу бібліографічного сектору, відділів обробки літератури і навіть пересувного фонду; нові книги почали надходити саме через Держлітфонд. У Харкові Державна наукова бібліотека ім. В. Короленка, яка втратила значну частину довоєнного фонду, вже з 1944 р. отримувала спеціальні додаткові обов'язкові примірники друку для поповнення своїх колекцій. В тому ж році бібліотекам повернули функцію методичних центрів для мережі: центральні обласні книгозбірні знову координували роботу районних і сільських бібліотек, які теж поступово відкривалися заново. Радянська статистика фіксує стрімке зростання кількості бібліотек і обсягів книжкових фондів у повоєнні роки. Зокрема, за перше повоєнне десятиліття чисельність масових бібліотек в УРСР досягла і перевищила довоєнний рівень, а за складом фондів вони стали більш «ідеологічно витриманими» – за рахунок надходжень радянської літератури. Втім, навіть попри збільшення абсолютної кількості книг, відновити довоєнний

склад і зміст фондів було неможливо: багато цінних, унікальних видань безповоротно втрачено. Дослідники зазначають, що після війни змінився характер бібліотечних зібрань – в них стало менше історичних колекцій, стародруків, іноземних видань, зате зросла частка сучасної радянської літератури, що відображало ідеологічні пріоритети часу. [18. с. 383]

До кінця 1940-х рр. матеріальний стан головних бібліотек значно покращився. Було проведено ремонт або нове будівництво бібліотечних приміщень у багатьох містах. У Києві Центральна республіканська бібліотека (колишня публічна бібліотека Київської міської думи) отримала нову будівлю і в 1948 р. була реорганізована на Державну публічну бібліотеку УРСР – центральну книгозбірню для широкого загалу. В Одесі уже в 1949 р. обласна бібліотека отримала статус платного отримувача обов'язкового примірника всесоюзних видань, що сприяло швидкому зростанню фондів; на кінець 1950-х її книжковий фонд сягнув 300 тис. примірників, майже дорівнювавши довоєнному. Подібні процеси відбувалися і в інших областях. З утворенням у 1944 р. Херсонської області тамтешню центральну бібліотеку було підвищено до статусу обласної; вона фактично відроджувалася “з нуля”, адже під час окупації нацисти знищили майже 2/3 фонду бібліотеки. Наполеглива праця колективу та підтримка влади дозволили вже у 1960-х рр. поповнити фонди до рівня, достатнього для надання бібліотеці статусу наукової (з 1966 р. – Херсонська ОУНБ ім. Гончара). Отже, до початку 1970-х бібліотечна мережа України не лише відновила доконфліктні позиції, а й розширилася: зросла кількість сільських і профспілкових бібліотек, сформовано галузеві бібліотеки при наукових установах і вузах, відкрито нові дитячі та юнацькі бібліотеки. Разом з тим, якісний склад книжкових фондів зазнав непоправних втрат – цілі пласти національної книжкової спадщини (історичні колекції, емігрантські й дореволюційні видання, книжки репресованих авторів тощо) були втрачені або вилучені з ужитку цензурою (про це детальніше – у розділі про ідеологічний контроль нижче).

Архівні установи України після війни опинилися у, мабуть, найскладнішому становищі, адже на відміну від бібліотек чи музеїв їх втрати неможливо було компенсувати додатковими примірниками або новими експонатами – загиблі унікальні документи зникли безповоротно. За роки війни окупанти цілеспрямовано нищили та вивозили архівні матеріали з українських земель. Як зазначає І. Дацків, нацистська адміністрація проводила “безпрецедентне пограбування архівних надбань”, а сталінський режим до того систематично нищив “історичну пам’ять поневолених народів”. Тому по війні багато архівів залишилися майже порожні. Наприклад, Дніпропетровський обласний держархів втратив близько 750 тис. справ із 800 тис. довоєнних – евакуювати вдалося лише невелику частку, решту знищено або вкрадено окупантами. У Луцьку за час окупації було втрачено понад 1,1 млн одиниць зберігання (значна частина документів вивезена до Німеччини та Польщі). Схожі катастрофічні втрати зазнали архіви Києва, Харкова, Чернігова, Вінниці та інших міст.

Радянська влада з весни 1944 р. розпочала реорганізацію архівної системи, покликану відновити її діяльність. Було повернуто із тилкових районів ті фонди, що вціліли в евакуації (чимало цінних документів ще з 1941 р. були вивезені до східних областей РРФСР, Казахстану, Сибіру – наприклад, частину колекцій Центрального архіву давніх актів з Києва вивезли до Уфи). Більшість евакуйованих матеріалів у 1944–1945 рр. повернулася до України, хоча деякі так і залишилися в російських архівосховищах (в подальші десятиліття це було чутливим питанням міжархівних відносин). Одночасно відновили роботу архівні установи, кадровий склад яких частково загинув на війні. У 1944 р. постановою уряду відновлено діяльність Головного архівного управління (Головархів) при НКВС УРСР, яке зайнялося інвентаризацією вцілілих документів і створенням реєстрів втрат. Однак, як відзначають сучасні дослідники, жодну з повоєнних кампаній зі збору даних про збитки архівів не

було доведено до кінця – зібрані матеріали або осіли у сховищах, або й зовсім зникли безслідно [8. с. 143].

Внаслідок цього більшість установ так і не мають повного переліку втрачених документів. Попри труднощі, вже до кінця 1940-х рр. система державних архівів УРСР знову функціонувала у кожній області. Багато що доводилося починати “з нуля”: так, архівні працівники формували нові описи залишених справ, впорядковували захаращені й пошкоджені приміщення, дбали про елементарні умови зберігання. Значна увага приділялася поверненню вцілілих документів, що опинилися за межами України. У цій справі держава діяла як адміністративними методами (через союзні органи НКВС–МВС), так і дипломатичними каналами. Зокрема, у другій половині 1940-х рр. радянські представники через союзні контрольні комісії домоглися повернення певної кількості архівних матеріалів, знайдених на території Німеччини та Австрії. Частину трофейних документів отримано з Польщі та Чехословаччини за міждержавними угодами обміну архівами (в обмін СРСР передавав Польщі деякі довоєнні польські архівні матеріали). Однак обсяг повернутого був мізерно малим порівняно з масштабом втрат.

Більшість захоплених під час війни українських архівних багатств так і залишилася за кордоном або була розпорошена. Наприклад, знайдені поблизу Вроцлава у 1945 р. ящики з документами Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника, вивезені нацистами, згодом опинилися у Варшаві – польська сторона повернула Україні лише незначну їх частину. Через політичні причини тема втрат та пошуку архівів у СРСР довгий час замовчувалася, аби не акцентувати увагу на масштабах воєнної катастрофи та власних прорахунках.

У 1950-х роках, зі стабілізацією ситуації, розвиток архівної мережі увійшов у планове русло. В 1956 р. на союзному рівні створено Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР (відновлене після перерви), а в УРСР відповідно підпорядковано архіви новоствореному Міністерству внутрішніх справ (з 1960 р. – при Раді Міністрів УРСР). Були виділені кошти на

будівництво спеціалізованих архівосховищ: у 1960-х зведено нові будівлі для центральних державних архівів у Києві та обласних архівів у ряді міст. Республіканські архівні установи отримували сучасне на той час обладнання (металеві стелажі, апаратуру для мікрофільмування тощо). Одночасно, посилювався ідеологічний контроль: доступ дослідників до багатьох фондів був суворо обмежений, значна частина документів (особливо з політичної історії, діяльності ОУН-УПА, репресій) перебувала в спецхранах КДБ і не включалася до наукового обігу. Науково-пошукова робота архівістів у повоєнні десятиліття також була спрямована переважно на підготовку офіційних збірників документів про Велику Вітчизняну війну, що відповідали панівній марксистсько-ленінській концепції історії. Таким чином, архівна система відбудовувалася фізично, але залишалася під ідеологічним тиском, що впливало на принципи комплектування і використання її фондів.

Музейна мережа в Україні у 1940-х роках також зазнала ударів війни, хоча її повоєнна відбудова мала свої особливості. Багато музеїв евакуювали найбільш цінні експонати ще 1941 р. до східних регіонів СРСР. Наприклад, колекції Державного музею образотворчого мистецтва в Києві (тепер Національний художній музей) були частково вивезені в Сибір, завдяки чому пережили окупацію; повернення їх до Києва відбулося у 1944–1945 рр.

Водночас частина експонатів, що залишалися, була розграбована: так, окупанти викрали з київських музеїв сотні картин, скульптур, золоті прикраси скіфського й княжого періоду. Значна колекція коштовностей Музею історичних коштовностей Лаври (скіфське золото, предмети із соборів) опинилася в Німеччині. Повоєнні зусилля радянської влади спрямовувалися на повернення цих цінностей і одночасно на створення нових експозицій відповідно до офіційної ідеології.

Вже 1944 р. почали відкриватися місцеві краєзнавчі музеї у визволених обласних центрах. У Харкові наприкінці 1943 р. відновив роботу історичний музей, експозиції якого були оновлені з акцентом на героїзм Червоної армії і

трудовий подвиг народу. В Одесі у 1944 р. поновили діяльність Одеський державний історико-краєзнавчий музей та Одеський художній музей; для них частково повернули евакуйовані колекції з Узбекистану, а відсутні експонати компенсували перевезенням предметів з інших музеїв України і Росії. Наприклад, Одеський художній музей після війни отримав кілька десятків творів із фондів Третьяковської галереї та Ермітажу як “благодійну допомогу” у відбудові (насправді це часто були переміщені німецькі трофеї, якими центр ділився з периферією). У Києві матеріальна база музеїв була підірвана вибухами 1941 р.: згоріла будівля Київського міського музею на вул. Хрещатик, постраждали приміщення музеїв у Лаврі. Тому в повоєнні роки відбувалася реорганізація музейної мережі столиці. У 1944 р. на базі вцілілих експонатів кількох довоєнних закладів створено Центральний історичний музей УРСР (нині Національний музей історії України); йому передали зібрання, що збереглися, та нові трофейні матеріали. В 1945 р. відкрито Музей Великої Вітчизняної війни (тоді – у Лаврі, пізніше реекспозиція 1981 р.), експонати для якого збирали по всіх фронтах і окупованих територіях. Також 1944 р. у Києві поновив діяльність Державний музей українського образотворчого мистецтва – після повернення евакуйованих колекцій із Уфи та Свердловська. У Львові радянська влада провела інтеграцію тамтешніх музеїв у загальносоюзну систему: польські та українські довоєнні музейні установи були реформовані, частина експонатів передана до Росії або Польщі. Хрестоматійний приклад – бібліотека Оссолінеуму у Львові: унікальна польська книгозбірня, створена ще у XIX ст., після війни була розділена між СРСР і ПНР. Значну частину фондів Оссолінеуму (близько 2/3 книг та рукописів) за домовленістю передали до Вроцлава, де відновився польський Оссолінеум, а решта залишилася у Львові в складі новоствореної Львівської наукової бібліотеки АН УРСР. Цей випадок ілюструє складний характер реституційних процесів: повернення культурних цінностей часто набувало форми міждержавного “обміну”, де політичні інтереси брали гору над принципом повного повернення власникові. [5. с. 152]

До кінця 1940-х років більшість музеїв України відчинили свої двері для відвідувачів. Матеріальна відбудова йшла поряд із кадровим оновленням: уцілілі досвідчені музейники (часто ентузіасти старої школи) поєднувалися з молодими кадрами, вихованими вже за радянської доби. Держава поступово збільшувала фінансування культури у 1950-х рр., що дозволило провести ремонти музеїв, придбати нові експонати. Одним із джерел поповнення стали трофейні цінності – предмети мистецтва, вивезені Червоною армією з Німеччини та інших країн як компенсація. Офіційно про це не повідомлялося, але деякі з таких колекцій опинилися в українських музеях. Приміром, кілька полотен західноєвропейських художників, втрачених з київських і харківських збірок, у 1948 р. були “замінені” творами відповідного жанру з трофейного фонду, переданого союзним Міністерством культури. Таким чином, радянська влада прагнула заповнити лакуни в експозиціях, не афішуючи походження нових надходжень.

Питання повернення переміщених і викрадених у воєнні роки культурних цінностей було складним і політизованим. Реституційна політика СРСР після війни фактично поділялася на дві складові: 1) вимога повернення власних національних цінностей, втрачених від дій нацистів, та 2) вивезення німецьких (і не тільки) культурних цінностей як компенсації завданих збитків. Офіційно СРСР приєднався до союзницьких домовленостей про реституцію, але на практиці радянська сторона активно приховувала наявність трофейних колекцій у своїх сховищах і не збиралася їх повертати (цю політику пізніше назвуть принципом “розподілу трофеїв”). Натомість щодо власних утрат радянська дипломатія та спецслужби діяли наполегливо. У 1945–1946 рр. спеціальні трофейні бригади НКВС/СМЕРШ шукали по зоні радянської окупації Німеччини українські цінності – зокрема, вдалося виявити і повернути десятки тисяч музейних експонатів, вивезених нацистами з Києва, Харкова, Одеси. Серед знакових випадків – повернення до Києва колекції скіфського золота з Мелітопольського кургану: цю коштовність нацисти викрали, але в 1947 р.

американські військові передали знайдені скарби радянській місії, і згодом їх передали до Ермітажу в Ленінград, а частину – до Києва. Проте випадки повної репатріації були рідкісними. За підрахунками дослідників, у радянський час лише незначний відсоток захоплених ворогом раритетів було повернуто законним власникам.

На міжнародній арені СРСР брав участь у виробленні норм, що стосувалися захисту культурної спадщини і реституції. Так, радянська делегація долучилася до розробки Гаагської конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, яка зобов'язувала повертати цінності, викрадені під час війни. У 1950-х СРСР приєднався до ЮНЕСКО – спеціалізованої установи ООН з питань освіти, науки і культури. ЮНЕСКО та повоєнна реставрація культурних установ: міжнародна спільнота одразу по війні запустила кілька ініціатив, що стосувалися бібліотек і музеїв. Як відзначає Л. Прокопенко, більшість програм ЮНЕСКО в кінці 1940-х – на початку 1950-х були спрямовані на відновлення бібліотек Європи та Азії, постраждалих від війни [9. с. 11].

Серед ключових завдань, поставлених ЮНЕСКО в цей період, були: усунення обмежень на вільний обмін друкованою інформацією між країнами; полегшення глобального розповсюдження видань, друк яких у воєнні роки скоротився; створення форумів для співпраці бібліотекарів з різних країн з метою поширення культури і знань. Зокрема, вже в 1948 р. під егідою ЮНЕСКО було ухвалено Маніфест публічних бібліотек, де проголошено принцип загальнодоступності бібліотек і свободи читача – цей документ, хоч і не одразу, але вплинув і на радянську бібліотечну політику. Також у повоєнні роки ЮНЕСКО організовувала міжнародні літні школи для бібліотекарів, обмін виданнями між країнами (через т.зв. книжкові ярмарки та купонну програму), надаючи допомогу знекровленим війною національним бібліотекам. Проте через початок “холодної війни” співпраця СРСР з ЮНЕСКО у царині культурної реституції була обмеженою – радянська сторона підозріло ставилася

до ініціатив, які могли висвітлити питання про вивезені нею трофеї. Лише у 1960-х рр., в період певної відлиги, СРСР активізував участь у міжнародних проектах ЮНЕСКО, зокрема пов'язаних з охороною всесвітньої культурної спадщини.

Незважаючи на декларовані на міжнародному рівні принципи справедливості, радянська реституційна політика залишалася вибірковою. Україна як частина СРСР не мала окремого голосу в цих питаннях, тому багато українських культурних втрат так і не були компенсовані. Лише з набуттям незалежності у 1990-х рр. Україна почала офіційно порушувати питання про повернення своїх цінностей з-за кордону, але це вже виходить за хронологічні рамки нашого дослідження [6. с. 63].

Повоєнна відбудова культурних установ відбувалася під пильним наглядом партійно-радянської влади, яка прагнула використати бібліотеки, музеї й архіви як інструмент ідеологічного впливу. Цензура та партійний нагляд були невід'ємною складовою розвитку сфери культури в 1940–1970-х роках. Відразу після вигнання нацистів радянська цензура відновила свою роботу: вже з 1944 р. Головліт УРСР (Головне управління у справах літератури і видавництв) розпочав “очищення бібліотек республіки від ідеологічно невитриманої і іноземної літератури”, одночасно поповнюючи фонди радянськими виданнями. Як свідчать документи, цензори вилучали з бібліотек західну періодику, довоєнні видання, що не відповідали марксистсько-ленінській доктрині, книги репресованих та емігрантських авторів, релігійну літературу. Наприклад, у 1945 р. спецкомісії обстежували фонди бібліотек Західної України та вилучали “шкідливі” книги (дореволюційні українські видання, праці “буржуазно-націоналістичних” діячів тощо), які вважалися ворожими. Такі видання відправляли у спецфонди (спецховища) – закриті відділи бібліотек з обмеженим доступом. Одночасно Головліт вимагав посилити комплектування бібліотек політично благонадійною літературою: творами класиків

марксизму-ленінізму, партійними документами, книгами про війну в душі офіційної пропаганди. [16. с. 105]

У післявоєнні роки музеї мали “правильно висвітлювати” історію та сучасність із позицій компартії. Експозиції оновлювалися відповідно до офіційних наративів: наголошувалося на братерстві російського й українського народів, керівній ролі партії, засуджувалися “українські буржуазні націоналісти” тощо. Наприклад, у Львівському історичному музеї після війни було переоформлено зали таким чином, щоб показати “возз’єднання” західноукраїнських земель з Радянською Україною та “щастя трудящих під проводом партії”. Артефакти, що не вписувалися в цю концепцію (реліквії УНР, Польщі, церкві), вилучалися до запасників або передавалися іншим відомствам. Музейні працівники перебували під наглядом місцевих органів агітпропу – відділів пропаганди і агітації при обкомах КП(б)У. Кожна нова виставка чи екскурсія мусила отримати схвалення партійних кураторів. Над музеями Західної України встановився особливий контроль: нерідко кадрові призначення там робилися з огляду на політичну благонадійність (директорами призначали осіб з партквитком і без “націоналістичного” минулого). Якщо хтось із музейників проявляв самостійність у трактуванні історії, його могли звинуватити у “ідеологічних помилках” і усунути з посади.

В архівній сфері ідеологічний тиск проявився у обмеженні доступу до документів і в доборі тем досліджень. Значна частина фондів (особливо пов’язаних з репресіями 1930-х, діяльністю ОУН-УПА, репресованою культурною спадщиною) була засекречена. Дослідникам дозволяли працювати переважно з матеріалами, що не суперечили радянській версії історії. Архівісти самі займалися цензуруванням: готуючи збірники документів до друку, вони вилучали “небажані” документи або фрагменти. Наукові праці з архівознавства теж були ідеологічно витримані – підкреслювали роль КПРС, дружбу народів, критикували буржуазну історіографію. Внутрішні інструкції КДБ регламентували роботу з “особливо цінними документами” – наприклад,

матеріали про колабораціонізм чи про сталінські злочини зберігалися окремо і не описувалися у відкритих каталогах. Таким чином, архівна галузь була подвійно контрольована – і цивільним Головархівом, і органами держбезпеки. [20. с. 37]

Ідеологічний контроль виявлявся і в кадровій політиці. Керівниками великих бібліотек, музеїв, архівів призначалися перевірені партійні члени. Вони відповідали не лише за адміністративну роботу, а й за “політико-виховну” функцію. В бібліотеках регулярно проводилися політичні читання, виставки до радянських свят, що мали пропагандистський характер. Музеї проводили масові заходи – лекції про Леніна, виставки про “подвиги партії”, екскурсії для червоноармійців – все це відбувалося під методичним керівництвом відділів культури та пропаганди. Архівні установи теж залучалися до ідеологічної роботи: їх співробітників зобов’язували виступати з лекціями про героїзм народу у Великій Вітчизняній війні, демонструвати на виставках документи про “злочини фашистів” тощо.

Характерним прикладом ідеологічної інтерпретації є марксистський підхід до висвітлення історії у музеях. Всі історичні події подавалися через призму класової боротьби: експозиції відділів давньої історії підкреслювали “народні повстання проти панів”, розділи про новітню історію – “боротьбу трудящих за соціалізм” і роль комуністів. Наочне оформлення часто супроводжувалося цитатами з Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. У музеях революції (такі створено у Києві, Харкові, Одесі) особливий акцент робився на подіях 1917–1920 рр. та встановленні радянської влади, при цьому альтернативні національні рухи зображувалися виключно негативно. [10. с. 46]

Необхідно зазначити, що посилення ідеологічного контролю після війни було реакцією сталінського режиму на побоювання “ідеологічних диверсій” та впливу Заходу. В роки війни цензура дещо послабилася (дозволялися патріотичні теми, історичні сюжети без явної партійної риторики), але вже з 1946 р. почалася нова хвиля репресій в культурі (постанова ЦК ВКП(б) про

журнали “Звезда” і “Ленинград” тощо). У бібліотеках проводилися додаткові “чистки фондів” (особливо після знаменитої постанови 1948 р. про ліквідацію політично шкідливої літератури). Це призвело до того, що навіть частина довоєнних надбань, які пережили окупацію, була вилучена самими ж радянськими органами – наприклад, у західноукраїнських бібліотеках після 1944 р. масово вилучали видання “Просвіти”, греко-католицьку релігійну літературу, польські книжки та пресу 1920–30-х рр. (вони потрапили до спецфондів Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна в Москві та інших сховищ). Таким чином, повоєнна відбудова супроводжувалася не лише фізичним відновленням, а й “прочищенням” культурного простору згідно з канонами офіційної ідеології. Це суттєво вплинуло на напрям розвитку бібліотечної, музейної та архівної справи: установи пам’яті перетворювалися на ідеологічні фільтри, де минуле і сучасність подавалися у відретушованому вигляді.

Хоча повоєнна реконструкція культурної сфери проводилася здебільшого державою, не можна не згадати про внесок місцевих громад і окремих ентузіастів у збереження і відновлення культурної спадщини. В умовах воєнного лихоліття саме завдяки ініціативі окремих осіб вдалося врятувати чимало цінностей. Відомі випадки, коли під час окупації співробітники бібліотек і архівів, ризикуючи життям, ховали колекції від грабіжників. Так, в Умані група бібліотекарів заздалегідь замурувала в підвалі частину найціннішого книжкового фонду – ці книги пережили окупацію і після визволення були повернуті до бібліотеки. У Києві архівісти, відступаючи 1941 р., сховали у підвалах Києво-Печерської лаври стародавні актові книги – нацисти їх не знайшли, і після війни ці раритети повернулися до Центрального архіву давніх актів. Місцеві жителі нерідко допомагали збирати розпорошені книжки і музейні предмети. Наприклад, селяни Волині в 1944 р. позносили до церкви книги з панської бібліотеки, розграбованої за окупації, і зберігали їх до приходу радянської влади. [15. с. 136]

У післявоєнний час, попри панування централізму, проявлялася і громадська ініціатива в сфері культури. Вже наприкінці 1940-х у середовищі інтелігенції виникали гуртки краєзнавців, колекціонерів, які власними зусиллями дбали про пам'ятки культури. Хоч офіційно всі такі об'єднання були під контролем, деякі з них зробили внесок у збереження спадщини. Так, у 1950-х рр. діяли добровільні товариства охорони пам'яток – їх осередки у Львові, Києві та інших містах організовували суботники для розчищення історичних руїн, стежили за станом пам'ятників. Місцеві громади часто брали участь у відбудові культурних будівель. Показовий приклад – толоки в Києві 1944 р.: тисячі киян добровільно виходили на розчистку завалів Хрещатика і інших зруйнованих частин міста, серед них і приміщень музеїв та бібліотек. Такі колективні зусилля не лише пришвидшували відбудову, а й зміцнювали усвідомлення цінності своєї культури.

Окремо варто згадати про роль наукової та творчої інтелігенції. Багато відомих діячів культури брали безпосередню участь у реорганізації установ. Академік Агатангел Кримський, повернувшись з евакуації, консультував відновлення бібліотеки Вернадського; художник Іван Їжакевич допомагав реставрувати пошкоджені ікони для музеїв; композитор Пилип Козицький очолив створення Музично-меморіального музею Лисенка в Києві. Також з ініціативи місцевих краєзнавців відкривалися нові музеї на громадських засадах – наприклад, у 1948 р. в с. Кулевча на Одещині селяни створили народний музей бойової слави, зібравши експонати з поля бою. Держава поступово оформлювала такі починання: в 1960-ті рр. офіційно з'явилися народні музеї при школах, будинках культури, які часто створювалися ентузіастами з місцевих мешканців. Це свідчить, що попри тотальний контроль, місцева ініціатива існувала і живила відновлення культури. [З. с. 142]

У повоєнні десятиліття (1944–1970-ті рр.) на українських землях здійснено масштабну відбудову бібліотек, архівів і музеїв. Радянська влада, спираючись на державні ресурси та централізоване планування, змогла в

короткий термін відновити мережу культурно-освітніх установ, значною мірою компенсувати матеріальні втрати та забезпечити населення доступом до бібліотек і музеїв. Були повернуті з евакуації та частково реституовані з-за кордону деякі втрачені цінності, відбудовано зруйновані будівлі, сформовано нові колекції. Водночас цей процес відбувався під жорстким ідеологічним контролем: зміст діяльності “інституцій пам’яті” підпорядковувався завданням комуністичної пропаганди, що призвело до спотворення або замовчування окремих сторінок історії та культури. Політика радянської держави щодо відновлення поєднувала щире турботу про культурне будівництво (як елемент відновлення країни після війни) з прагненням цілковито поставити культуру на службу режиму. Регіональні приклади (Київ, Львів, Одеса, Харків, Херсон та ін.) демонструють як спільні тенденції – швидке відкриття установ, централізовану допомогу з фондів, уніфікацію експозицій – так і унікальні аспекти, пов’язані з локальними втратами і знахідками. Нарешті, хоча домінувала роль держави, участь громадськості – від рядових бібліотекарів і музейників до місцевих громад – також відіграла помітну роль у збереженні культурної спадщини, часто на рівні особистого подвигу. Повоєнне відновлення культури України стало складовою частиною загального процесу відбудови, заклавши основи для подальшого розвитку, але й залишивши складний спадок у вигляді невідшкодованих втрат та ідеологічних нашарувань, який доведеться переосмислювати вже в незалежній Україні.

Підсумовуючи, слід зазначити, що повоєнний період став етапом масштабної відбудови та часткової реституції культурних цінностей України, які зазнали нищівних утрат у роки Другої світової війни. Держава здійснила централізовану політику відновлення бібліотек, архівів і музеїв, спрямувавши ресурси на їх фізичне відновлення, комплектування фондів і підготовку нових кадрів. Особливу роль у цьому процесі відігравали обов’язкові примірники друкованої продукції, міжустановний обмін і діяльність спеціальних комісій, що фіксували масштаби втрат. Водночас відбудова супроводжувалася жорстким

ідеологічним контролем, який позначився на змісті бібліотечних і архівних колекцій, звужуючи їхню наукову цінність. Попри це, саме у 1940–1970-х рр. було закладено основу сучасної системи охорони культурної спадщини, відновлено головні культурні центри країни та започатковано міжнародну співпрацю у сфері захисту пам'яток. Таким чином, відбудова після війни поєднала прагматичні, ідеологічні й гуманітарні аспекти, відображаючи суперечливу політику СРСР між збереженням і контролем над культурою.

3.2. Вплив війни на сучасну культурну та наукову спадщину

Протягом німецької окупації України знищення та масове пограбування культурних фондів відбувалися системно й у масштабі, який досі відлунюється в сучасній історіографії. Як наголошують дослідники, у роки війни було знищено або вивезено «величезний масив» матеріальних і духовних історико-культурних цінностей, зокрема «велику кількість архівних матеріалів, рукописів та інших писемних джерел». Уже в перші місяці війни відбувалися суцільні втрати: 1941 року радянська влада евакуювала зі 37 державних архівів 6500 фондів (близько 1,5 млн справ, 60 вагонів), а частину документів не вдалося вивезти і їх було знищено місцевими архівістами (наприклад, у Луцьку всі оперативні документи знищили на місці). Натомість німецька окупаційна адміністрація на чолі з Айнзацштабом Розенберга та підрозділами «Групи Кюнцберга» системно реквізувала українські колекції. Зі спеціальними цілями вилучалися коштовні фонди: зокрема, під час захоплення Києва конфісковано документи Центрального державного архіву давніх актів (зокрема книги актів XVII–XIX ст.) та царську бібліотеку, яка опинилася в Ватикані. Бібліотеки і музеї зазнавали розграбування: так, з Одеського історико-краєзнавчого музею «нацисти реалізували низку культурних цінностей» (зокрема пам'ятки скіфського золотарства). Високий рівень втрат підтверджують і українські архівісти: за висновками Дацківа та Пархоменка, шкода, заподіяна архівам під

владою окупантів, «перевищила всі разом узяті названі вище чинники [втрат]». Окрім очевидних руйнувань і обстрілів, фактором втрат були й свідомі дії: частину важливих документів у прикордонних областях знищували цілеспрямовано (наприклад, у Чернівецькій та Львівській областях під час відступу залишили й знищили десятки вагонів документів). Таким чином, німецька окупація супроводжувалася масштабним вилученням і руйнуванням архівних фондів, бібліотечних колекцій і музейних предметів, що стало передумовою подальших пробілів в українській історичній пам'яті.

Руйнівні події окупації призвели до глибоких змін у доступності джерел та формуванні історичної пам'яті. Втрати фондів зробили багатий архівний матеріал неповним: як зазначає Платонова, цінних документів багато «загинуло під час бомбардувань, пожеж, а також через некваліфіковане проведення експертизи цінності», тому «джерельна база збереглася не в повному обсязі». Внаслідок цього дослідники нерідко змушені спиратися на косвенні свідчення. Задля відновлення фактажу війни почали широко використовувати спогади учасників подій і матеріали усної історії. Зокрема зібрано багато спогадів та листів ветеранів і підпільників, що стають альтернативним джерелом інформації. Для прикладу, Одеський історико-краєзнавчий музей зберігає понад 500 одиниць документів окупаційного періоду, серед яких – накази окупаційної адміністрації, особисті справи партизанів, листівки та свідчення руху Опору. Але в інших регіонах збір таких матеріалів відбувався нерівномірно: музейники Запорізької області активно накопичували документи лише в пізні роки, тому фонд «оккупаційного періоду» там є найменшим і досі складається майже виключно з оригіналів, переважно фотографій та спогадів, переданих з архіву СБУ. У цілому цілеспрямоване винищення та вивезення джерел позбавило наступні покоління значної частини інформації про ті події. Відповідно, як пишуть Дацків і Пархоменко, одна з цілей знищення культурних цінностей полягала у спотворенні «історичної правди, віковичної пам'яті українського народу». [7. с. 21]

Довгостроковим наслідком втрат стало розпорошення багатьох українських колекцій за кордоном та неможливість повного їх повернення. За оцінками сучасних дослідників, величезна кількість музейних, архівних і бібліотечних фондів досі вважається безслідно втраченими. Як характеризує цей процес сергій Кот, в Україні відбулася «справжня культурна апокаліпсис, наслідки якого неподолані досі» – дуже багато цінностей вивозилися ешелонами до Німеччини й інших країн під егідою відповідних спецпідрозділів. Загалом, на думку науковця, «дуже велика кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі вважається зниклою безслідно». Відповідно, відновлення втраченої спадщини стало одним із ключових завдань пізньорадянських і незалежних українських культурних політик. Вже у 1990–2000-х рр. Україна домовлялася про реституцію з Німеччиною, Польщею та іншими державами, результатом чого стало повернення деяких унікальних речей. Так, за даними Олександра Даниленка, після 1992 р. в Україну реально повернулося понад 100 000 одиниць історико-культурних цінностей. Серед них – окремі рідкісні артефакти: наприклад, у травні 2019 р. з Німеччини до Києва повернули грамоту Петра I, яка довго вважалася втраченим скарбом. Водночас залишається багато нерозв'язаного: зі Східної України й анексованого Криму правових засад для повернення здобутків війни просто не існує, а з Росією переговори ускладнені історичними суперечностями. Нова, воєнна історія спричинила також формування ініціатив щодо відновлення спадщини: створено наукові інвентаризації фондів, видано каталоги пошкоджених музеїв і архівів, організовано моніторинг зниклих цінностей та розшукові процеси (національні і міжнародні реституційні комісії). Наприклад, Україна активно співпрацює з Німеччиною, ділянка реституції є пріоритетною у двосторонньому діалозі, в рамках якого вже повернуто частину з тих фондів, які вивозилися нацистами. [3. с. 141]

Після звільнення України з-під нацистської окупації (1944–1945 рр.) культурні установи почали відновлювати роботу в умовах радянського

контролю. Архіви та музеї були реформовані під єдиний державний нагляд, проведено повернення частини евакуйованих документів із СРСР (хоча значна їх частина залишалася на місці або зникала). Однак нові політичні реалії обмежували доступ до окремих тем і джерел: про події окупації довгі роки говорили переважно через призму офіційної пропаганди, без визнання окремих фактів. Наприклад, у музеях пізнього радянського періоду історія визвольного руху чи злочинів окупантів фігурувала лише фрагментарно, а матеріали про діяльність підпілля йшли здебільшого через особисті спогади. Лише у незалежній Україні значно посилили увагу до документування цієї тематики, що відобразилося в нових виставках, наукових проектах та відкритті архівів часів окупації. Утім і сьогодні війна залишається важливою темою. Як свідчить сучасний досвід, військові дії продовжують безпосередньо впливати на культуру. У 2022–2025 роках нова війна завдала Україні значних втрат її культурних установ. За даними ЮНЕСКО, від початку повномасштабного вторгнення підтверджено пошкодження 476 об'єктів культурної спадщини по всій країні. Російська агресія призвела і до масових викрадень: зокрема, зафіксовано вивезення цілих музейних колекцій з окупованих територій (наприклад, скіфське золото з Мелітополя), а в деяких регіонах відбувається відверта зміна культурних наративів (наприклад, на підконтрольних ОРДЛО музеї демонструють промосковську пропаганду). Все це актуалізувало для українських архівістів і музейників сучасні задачі: цифрове відтворення руйнувань, евакуацію та зберігання документів і колекцій, а також юридичний захист об'єктів культури (наприклад, національне законодавство приводиться у відповідність з Гаазькою конвенцією та Римським статутом). Таким чином, досвід німецької окупації й сьогодні слугує передумовою до розбудови системи охорони культурної спадщини: українські наукові, музейні та архівні установи навчилися працювати в умовах воєнної небезпеки, зберігаючи пам'ять про минулі втрати і протистоячи новим загрозам. [6. с. 45]

Отже, німецька окупація України стала періодом безпрецедентних утрат для національної культурної спадщини. Систематичне нищення та масове вивезення бібліотечних, музейних і архівних фондів спричинили глибоку кризу в збереженні історичної пам'яті та призвели до втрати унікальних джерел, що формували культурну самобутність українського народу. Попри тривалі зусилля з реституції, значна частина цінностей так і не повернулася на батьківщину, залишаючись у закордонних сховищах або зниклою безслідно. Водночас усвідомлення масштабів цих утрат стало поштовхом до формування нової культурної політики, спрямованої на збереження, дослідження та правовий захист національної спадщини. Таким чином, досвід окупації став не лише трагічною сторінкою минулого, а й підґрунтям для сучасних стратегій України у сфері охорони культурної пам'яті.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що повоєнне відродження бібліотек, архівів і музеїв в Україні стало важливим кроком до відновлення національної пам'яті та духовної єдності суспільства. Попри незворотні втрати, культурна спільнота зуміла не лише відбудувати зруйновану інфраструктуру, а й закласти основи сучасної політики збереження та захисту культурних цінностей. Цей досвід довів, що навіть після найтяжчих випробувань нація здатна відроджувати свої культурні корені й продовжувати історичну тяглість.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу всебічно розкрити становище, втрати та подальшу долю бібліотек, музеїв і архівів України в період німецької окупації 1941–1944 рр. і визначити їхнє місце в історії української культури ХХ століття. Зібраний фактичний і джерельний матеріал довів, що до початку війни в Україні сформувалася розгалужена мережа культурно-освітніх установ, які були не лише осередками освіти, а й потужними носіями національної пам'яті. Бібліотеки Києва, Харкова, Львова, Одеси та інших міст акумулювали багатющі фонди українських, західноєвропейських і духовних видань, архіви зберігали унікальні документи з історії державності та церкви, музеї володіли тисячами експонатів, що засвідчували матеріальну й духовну культуру народу. Саме ці установи становили основу культурної ідентичності, а тому стали першими мішенями під час війни.

З початком німецько-радянської війни 1941 р. Україна зазнала масштабної деструкції культурної інфраструктури. Евакуації, бомбардування, пожежі та свідоме нищення архівів і бібліотек призвели до перших безповоротних втрат. Уже тоді було знищено цілі архівні комплекси й бібліотечні фонди, а унікальні експонати вивозилися на схід або за кордон. Окупаційна влада проводила політику тотального контролю над культурою. Усі установи, що зберігали історичну пам'ять, підлягали обліку, вилученню фондів, цензурі. Діяльність підрозділів Айнзацштабу Розенберга, зональних груп СС та Вермахту свідчила про продуманий характер культурного грабунку. З українських міст ешелонами відправляли книги, архівні справи, картини, ікони, антикварні предмети. Частина колекцій опинилася в музеях Берліна, Відня, Варшави, Кракова, а доля багатьох раритетів залишається невідомою й сьогодні.

Масштаби втрат були безпрецедентними: сотні бібліотек зруйновано, близько 51 млн примірників друкованої продукції втрачено, тисячі архівних фондів знищено або розпорошено, понад 300 тис. музейних експонатів зникли.

У кожному регіоні — від Волині до Херсонщини — фіксувалися колосальні збитки. Відновлення історичних колекцій стало неможливим: безповоротно втрачено давні рукописи, акти українських гетьманів, матеріали про визвольні змагання, мистецькі пам'ятки. Усе це створило глибоку лакуну в історичній пам'яті, наслідки якої українська культура відчуває донині.

Попри загрозу, працівники культурної сфери проявили справжній героїзм. Архівісти, музейники, бібліотекарі рятували найцінніші пам'ятки — переховували документи, ховали картини у підвалах, організовували таємні сховища. Деякі випадки врятування колекцій стали символами духовного спротиву окупації. Саме завдяки цим зусиллям частина матеріальної спадщини дійшла до наших днів. Після визволення України вони ж стали рушійною силою відбудови: брали участь у створенні спеціальних комісій, складали акти про втрати, відновлювали фонди буквально з уламків. Їхня робота поєднувала науковий підхід і людську самовідданість.

У післявоєнний період культурна політика радянської держави мала подвійний характер. З одного боку, влада організувала масштабну відбудову — тисячі бібліотек і музеїв були заново відкриті, архіви отримали нові приміщення, а фонди частково поповнювалися через систему обов'язкових примірників і трофейних надходжень. З іншого боку, ідеологічний контроль обмежував зміст фондів і наукову свободу. Стародруки, духовні та національні видання вилучалися, а дослідження історії окупації дозволяли лише в межах радянської концепції «Великої Вітчизняної війни». Проте навіть за цих умов українські фахівці поступово відновлювали культурну спадщину, формували каталоги втрат, ініціювали перші реституційні запити.

Велике значення для відтворення повної картини втрат мають усноісторичні джерела. Спогади очевидців, учасників війни, колишніх оstarбайтерів і працівників архівів доповнили офіційні документи емоційним і людським виміром. З кінця XX ст. розпочалися цілеспрямовані програми збору таких свідчень, що дало змогу реконструювати події та долі людей, які

зберігали пам'ять про знищені установи. Саме ця жива пам'ять допомогла сучасним дослідникам встановити нові факти й оцінити моральну ціну збереження культури під час війни.

У незалежній Україні тема культурних втрат Другої світової війни набула нового змісту. Держава й наукові установи ініціювали проекти реституції, цифровізації архівів, інвентаризації зниклих пам'яток. Завдяки міжнародній співпраці з Німеччиною, Польщею, ЮНЕСКО та іншими партнерами вдалося повернути частину історичних цінностей, проте більшість з них і далі залишаються за межами країни. Водночас війна, розв'язана Росією проти України у ХХІ ст., знову загострила питання захисту культурної спадщини, показавши, що уроки минулого залишаються надзвичайно актуальними.

Отже, результати дослідження підтверджують: німецька окупація стала для української культури катастрофою, масштаби якої можна порівняти з духовним геноцидом. Знищення бібліотек, музеїв та архівів мало на меті не лише матеріальне привласнення, а й знищення історичної пам'яті народу. Водночас саме ця трагедія стала основою для формування нової культури збереження — усвідомлення, що охорона культурних цінностей є складовою національної безпеки. Досвід працівників культури воєнного часу, їхня мужність і фаховість є прикладом для сучасного покоління істориків, архівістів і музейників. Пам'ять про втрати і зусилля зі збереження мають залишатися в центрі історичного дискурсу, адже саме через них сучасна Україна утверджує право на свою культурну й історичну самобутність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Платонова Н. Джерела Державного архіву МВС України часів Другої світової війни // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 127–132.
2. Шаповалов Г., Лініков В. Документи Запорізького краєзнавчого музею періоду Другої світової війни: коротка довідка // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 135–138.
3. Чайковський Б., Степанова Т. Документи Львівського історичного музею періоду Другої світової війни: коротка довідка // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 139–142.
4. Солодова В. Документи Одеського історико-краєзнавчого музею періоду Другої світової війни: коротка довідка // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 143–147.
5. Стукалова О. Огляд фондів «усної історії» Державного архіву Херсонської області періоду Другої світової війни // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 150–155.
6. Дацків І. Доля українських архівів у роки Другої світової війни. — Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 210 с.
7. Кашеварова Н. Г. Бібліотеки України під час окупації періоду Другої світової війни // Архіви України. 2019. № 5–6. С. 12–28.
8. Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2001. 168 с.
9. Дубровіна Л. А., Малолєтова Н. І. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // Бібліотечний вісник. 2001. № 3. С. 2–18.
10. Дубровіна Л. А., Малолєтова Н. І. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрями політики та діяльності окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації

(1941–1943): дослідження, анотований показчик, публікація документів. К.: НБУВ, 2004. С. 36–58.

11. Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів: Фенікс, 1992. 119 с.

12. Кашеварова Н.Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавчі дослідження. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 552 с.

13. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 1020 с.

14. Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок: київські мистецькі цінності під час війни // Пам'ятки України. 1994. № 1/2. С. 111–119.

15. Себта Т. М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). К., 2004. С. 114–148

16. Грімстед П. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // Архіви України. 2002. № 4–6 (250). С. 77–119.

17. Музиченко Я. С. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни // Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 11. С. 82–87.

18. Дзюбан Р. В. Втрати культурних цінностей з II відділу Staatsbibliothek Lemberg у 1944 р. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. 2008. Вип. 1(16). С. 379–398

19. Дзюбан Р. В. Культурні цінності установ Львова у 1939–1953 рр.: переміщення і втрати : монографія / НАН України, Львів. нац. наук. бібліотека ім. В. Стефаника. Львів, 2020. 370 с.

20. Кот С. І. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) // Краєзнавство. 2010. № 1–2. С. 30–42.

21. Сабодаш А. Л. Вивезення та знищення українських культурних цінностей в роки Другої світової війни: автореф. магіст. дис. (спец. 032 «Історія та археологія»). Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2020. 19 с.

22. Солошенко В. В. Проблеми повернення бібліотечних та культурних втрат України періоду Другої світової війни // Сторінки історії. 2022. Вип. 54. 266–280.

23. Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 23 с.

24. Грінченко В. Г. З історії Уманського музею у часи нацистської окупації (за матеріалами україномовної окупаційної преси). Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (Черкаси, 10–11 жовтня 2019 р.). Черкаси : ЧДТУ, 2019. С. 45–48.

25. Кочерга Н. Ревегук В. Стан української культури в роки фашистської окупації Полтавщини (1941–1943). 1941-й рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму: збірник статей за матеріалами наукової конференції (28 вересня 2011 р.). Полтава : ПОППО, 2011. С. 106–116.

26. Мокляк В. Полтавський краєзнавчий музей у роки окупації: (1941–1943 рр.). Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей 2001–2003 рр.; редкол. О.В. Белько [та ін.]. Полтава : Дивосвіт, 2004. С. 246–256.

27. Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки Другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1996. Вип. 6. С. 130–137.

28. Стельникович С. Архіви, бібліотеки та музеї Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації (1941– 1944 рр.). Історія України. Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства. 2019, № 9. С. 5–13.

29. Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941-1944 рр. // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. Вип.7. Культура і війна. Погляд через півстоліття. К., 1996.

30. Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941-1943). К., 2004.

31. Кот С. І. До питання про евакуацію музеїв України під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури: Зб. наукових праць. К., 1991. С. 135; Маньковська Р. В. Музейництво в Україні. К., 2000 С. 110

32. Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступен кандидата історичних наук. К., 2000. С.12

33. Омельченко Ю. А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. Вип.12. К., 1971. С. 94

34. Стадник С. М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції.: Збірник в наукових праць. Полтава, 1991. С. 115.

35. Романовський В. Нариси з архівознавства: історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Харків: Вид-во ЦАУ УРСР, 1927. 170 с.

36. Нецька Л. Документи про Другу світову війну у фондах військових частин, які зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України // Архіви України. 2005. № 1–3 (256). С. 101–126.

37. Соболевська Т. Документи Державного архіву в Автономній Республіці Крим з історії Другої світової війни // Архіви України. 2005. № 1–3 (256). С. 139–145.

38. Маковська Н. Актуальні джерела ЦДАВО України з історії Другої світової війни // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 63–85.

39. Делеган М. Фонди Державного архіву Закарпатської області періоду Другої світової війни // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 153–158.

40. Коник Ю. О. Огляд фондів Херсонського окружного комісара і комісара м. Херсона періоду нацистської окупації України // Архіви України. 2005. № 1–3. С. 332–340.

41. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни : доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї. Вип. 2 / Нац. коміс. з питань повернення в Україну культурних цінностей, Харків. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Центр. наук. б-ка Харків. держ. ун-ту, Рада з питань реституції бібліотечних фондів ; упоряд. І. Я. Лосієвський та ін. ; редкол.: І. О. Блохіна та ін. Київ, 1997. 102 с.

42. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського ; упоряд. В. Косик. Львів, 1997. Т. 1 : 1941–1942. 382 с.

43. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. нім. архів. матеріалів / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського ; зібрав і впорядк. В. Косик. Львів, 1998. Т. 2. 383 с.

44. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. нім. архів. матеріалів / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського ; уклад. В. Косик. Львів, 1999. Т. 3. 382 с.

45. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. нім. арх. матеріалів (1944–1945) : Т. 4 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України ; зібрав і впорядкував В. Косик. Львів, 2000. 367 с.

46. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : наук.-документ. вид. : зб. документів та матеріалів / Держархів Черкас. обл. ; упоряд.: П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. 208 с.

47. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників : наук.-докум. вид. / Держархів СБУ, НАН України, Ін-т історії України, ЦДАГО України, Київ. міськ. держ. адміністрація ; ред. рада: В. Смолій (голова) та ін. ; упоряд.: Т. Вронська, А. Кентій, С. Кокін, О. Лисенко, Г. Смирнов. К. ; Львів, 2003. 527 с. : іл.

48. Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943) : дослідження, анотований покажчик, публікації документів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, НБУВ, Держкомархів України, ЦДАВО України ; уклад.: Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолєтова ; редкол.: О. С. Онищенко (голова), Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна та ін. К., 2004. 816 с. (Бібліотеки України під час Другої світової війни).

49. У полум'ї війни 1941–1945 рр. : зб. статей та матеріалів / Держархів Херсон. обл. ; авт.-упоряд.: Л. Виноградова, А. Карпова, Ю. Коник, Н. Кузовова, Л. Митницька ; відп. за вип. О. Марущак. Херсон, 2005. 58 с. (Бібліотечка архіву ; вип. 7).

50. Архівні джерела з історії німецько-фашистської окупації Харківщини (за матеріалами Державного архіву Харківської області) : навч.-метод. посіб. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; авт.-уклад. В. В. Жигло. Х., 2006. 46 с.

51. Петренко Г. І. Втрати Державного архіву Вінницької області у роки Другої світової війни // Там само. С. 205.